

مهوش عالمی^۱

باغهای دوره صفویه: گونه‌ها و الگوها^۲

ترجمه محسن جاوری^۳

را گونه‌بندی کرد. برخی از این گونه‌ها عبارت‌اند از: باغ تحت، باغ حومه، باغ-خیابان (چهارباغ).

موضوع دیگر بر مبنای نقشه‌های کمپفر، گونه‌های بناهای باغ است. بیش از آن باید دو جزء مهم از این بناها، یعنی تالار و ایوان را بازشناخت. ایوان عنصری کهن در معماری ایران است که در کوشک باغها نیز به‌کار می‌رفت و گاه همه طرح آن را در سیطره می‌گرفت. اما تالار ستون‌دار نیمه‌باز ظاهراً از ابداعات نیمه دوم صفویه است. تلفیق ایوان و تالار نیز مضمونی مسلط در ترکیب‌بندی تعدادی از بناهاست، شامل چهل‌ستون و آینه‌خانه و عمارت هزارجریب.

یکی دیگر از اقسام بناها عمارت سردر باغ است، که عالی‌قابو مهم‌ترین آنها در اصفهان صفوی به شمار می‌رود. از آنجا که بناهای عالی‌قابو را به منزله سردر اصلی دولت‌خانه‌ها می‌ساختند، طرح آنها گونه‌ای پیچیده‌تر از «عمارت سردر» است. گونه دیگر کوشک مبتنی بر پلان چلیپایی است. این الگو را در گونه‌ای به‌کار برده‌اند که در آن، گوشه‌های حجره‌های زاویه بچ می‌خورد و موجب می‌شود فضای میانی هشت‌گوشی بدید آید که برای طاقی گنبدین مناسب‌تر است. این طرح در عمارت جهان‌نمای شیراز و فرح‌آباد و در کوشک هشت‌بهشت اصفهان به کار رفته است. مطالعه نقشه‌های کمپفر از گونه‌های کوشک در دوره صفوی مجال این نتیجه‌گیری را می‌دهد که هرچند بناهای باغ عمدتاً مرکب از فضاهایی نیمه‌باز بوده‌اند، از نظر اندازه و شکل و مصالح اقسام متنوعی داشته‌اند.

از لحاظ اصول ترکیب‌بندی باغها و کوشکها، باید در این تصور قالبی متداول که این بناها تابع شدید اصل تقارن است تجدید نظر کرد. تحلیل دقیق نقشه‌ها به ما امکان می‌دهد که نوعی گرایش به وزن و ضرباهنگ، تقارن موضعی، سلسله‌مراتب، تشخیص محورها، به‌علاوه وقوع برخی بی‌نظمی‌های عمدی و مبتنی بر موقعیت باغ و بناهایش را تشخیص دهیم. این گرایش، از سلیقه‌های خاص در علاقه به مناظر بدیع حکایت می‌کند که در معماری ایرانی نهفته است. این تحلیل توضیح می‌دهد که چگونه طرح با وضع موجود زمین، چه از نظر ارتباط با بافت شهری و چه وضع توپوگرافی، انطباق یافته و چگونه در طی زمان دستخوش تغییرها و الحاقها شده و در نتیجه، گونه‌ای از بنا پدید آمده که از الگوی انتزاعی بسی دور است.

از قرن هفدهم تا کنون نویسندگانی که به بحث در کاخهای دوره صفویه پرداخته‌اند، الگوی این باغها را در ایران باستان جستجو کرده‌اند. چنان‌که پتروس بدیک^(۱) ایرانی-ارمنی [در قرن هفدهم] از کاخ کورش در تخت جمشید^۲ به «قماشخانه چهارگوش ستون‌دار»^(۳) تعبیر می‌کند و گویی می‌خواهد آن را نظیر کاخ چهل‌ستون اصفهان دوره صفویه بشمارد.^۴ پیپترو دلاواله^(۳) وجود چنین رابطه‌ای را تأیید می‌کند و در توصیف‌های سیاحان اروپایی استناد به این رابطه تکرار می‌شود. تکسیه^(۴) در قرن نوزدهم می‌گوید:

در تشریفات دربار فعلی ایران، کم‌وبیش آداب مرسوم در دربار داریوش دیده می‌شود {...}. کاخ چهل‌ستون، اقامتگاه محبوب شاه عباس، از نظر من مشابه تالار بزرگ ستون‌دار تخت جمشید است.^۵

بیشتر تحقیقها درباره شناخت گونه‌ها و الگوهای باغهای ایرانی بر مستندات دقیق استوار نبوده است. یکی از منابع مهم تاریخ شهر اصفهان، از جمله باغهای آن، نقشه‌های گوناگونی است که در سفرنامه انگلبرت کمپفر، پزشک و منشی سفیر سوئد در دربار شاه سلیمان صفوی، چاپ شده است. محققان معمولاً از این مهم غفلت کرده‌اند که این نقشه‌ها و طرحها را طراحان و گراورسازان اروپایی آن زمان بر مبنای نقشه‌ها و طرحهای سردستی کمپفر کشیده‌اند و از دخالت سلیقه آنان خالی نیست. نسخه اصلی دست‌نوشته‌ها و طرحهای کمپفر که در کتابخانه بریتانیا نگهداری می‌شود، نه فقط اطلاعاتی در بر دارد که در کتاب مزبور درج نشده، بلکه حاوی اصل طرحهاست که بسیاری از آنها درباره باغهای شاهی اصفهان و سایر شهرهای ایران است. این نقشه‌ها اولین نقشه‌های برداشت‌شده از باغهای صفوی به حساب می‌آید. مطالعه نقشه‌های کمپفر همچنین می‌تواند به تبیین مسائلی بپردازد از قبیل: طرز پراکندگی باغهای شاهی در دولت‌خانه و چگونگی ارتباط آنها با شهر؛ طرز تأثیر این گونه باغ از ریخت‌شناسی و توپوگرافی شهر؛ مشخصه‌های گونه‌های معروف به چهارباغ و خیابان چهارباغ؛ گونه‌های بناهای وابسته به باغ.

در نظام شهری اصفهان صفوی، طرح باغها را بدون توجه به میدان نقش جهان نمی‌توان بررسی کرد؛ زیرا این میدان در حکم جلوخان مجموعه دولت‌خانه (شامل کاخها و باغهای سلطنتی) است. نمونه‌هایی از میدان، به منزله جلوخان، در طرح دیگر شهرهای تاریخی ایران نیز یافت می‌شود. عنصر مهم دیگر خیابان چهارباغ است. گردشگاه چهارباغ، هم دولت‌خانه و باغهای برون‌شهری واقع در دو سوی زاینده‌رود را به یکدیگر وصل می‌کرد، و هم ستون فقرات الگوی خطی باغها بود. پیوند میان باغهای شاهی و شهر از طریق دو فضای عمومی اصلی بیان می‌شد: خیابان چهارباغ و میدان نقش جهان. هر یک از این دو فضا بخشی از باغها را سامان و ساختار می‌داد. همچنین این دو فضا تنها فضاهایی است که در آنها، باغها و کاخهای شاهی نمای شهری‌شان را نشان می‌دادند و ویژگیهای معماری و نمادیشان را بیان می‌کردند.

بدرغم تصور رایج، طرح انتظام فضایی باغ ایرانی و موقعیت کوشکهای آن مبتنی بر الگوی خشک و ثابت نیست؛ بلکه متأثر از وضع طبیعی زمین و ویژگیهای ریخت‌شناختی آن و نیز میزان تراکم محل استقرار و طرح بناها یا باغهای مجاور است. بر این مبنای، می‌توان باغهای اصفهان

(1) Petrus Bedik

(2) theatrum quadraginta oalunnarum

(3) Pietro della Valle

(4) Charles Tèxier

بیشتر پژوهشهای باستان‌شناسی جدید نیز بر همین راه رفته‌اند. استروناخ^(۵) در بقایای پایریدائزه^(۶) [پردیس] در پاسارگاد، خیابان‌بندی چهاربخشی چهارباغ را می‌بیند.^۷ شواهد باستان‌شناسی از جویهای سنگی پاسارگاد با پلان باغ طویل یا کوشک‌هایی با ایوانهای باز از چهار طرف، علت تصور پلان چهاربخشی است. باغ محصور و جوی و کوشکهای باز ویژگیهای اساسی نمونه اصلی باغ شاهی است. اینکه در توصیف باغهای بعدی، عناصری همچون جوی آب، حوض، درختان میوه و سایر درختان، کوشک، حمام، و برج دائماً یاد می‌شود،^۸ ما را به این نتیجه می‌رساند که در تصور محققان درباره باغ در طول قرون تداومی در کار بوده است.

در این چارچوب برای اینکه سیر تحول گونه باغ شاهی را دنبال کنیم، لازم است مشخصه‌های این گونه باغ در هر دوره را تعیین کنیم. بقایای باستان‌شناختی و وصف باغهای شاهی در سفرنامه‌های سیاحان اروپایی فرصتی بسیار خوب برای تفسیر آنها در اختیار می‌نهد. در خصوص مدارک بصری، توجه محققان بیشتر به تصاویر چاپ شده در سفرنامه سیاحان اروپایی معطوف بوده که در دوره صفویه شمار آنها بسیار است — زیرا در این دوره، علاقه اروپاییان به ایران، به سبب جنگ ایران با عثمانیان، قوت گرفت. این تصاویر همیشه تصویری درست از معماری ایرانیان ارائه نمی‌کنند؛ زیرا طرحهای اصلی غالباً طرحهایی سردستی بود که کیفیتی نازل داشت و طراح گراور آنها را مطابق سلیقه و تصور اروپایی در طرح خود بیان می‌کرد. به‌جز کورنلیس دبروین^(۷) که خود نقاش بود، و شاردن^(۸) و بمبو^(۹) که طرحهایشان را گرلو^(۱۰) کشید، هیچ‌یک از سیاحان دوره صفوی طراحی را حرفه‌ای نیاموخته بودند و بسیاری از اطلاعات ارزنده‌ای که در طرحهای سردستی آنان بود، در جریان ارائه و بیان [در طراحی مجدد و گراورسازی] از دست می‌رفت.^۱ بنا بر این، امروزه بسط مطالعه باغهای دوره صفوی آن‌چنان که طرحهای اصلی‌ای همچون طرحهای انگلبرت کمپفر^(۱۱) را نیز در بر گیرد در اولویت است.^{۱۲}

انگلبرت کمپفر (۱۶۵۱-۱۷۱۶) در سمت پزشک و منشی به همراه سفیر کارل یازدهم،^(۱۳) پادشاه سوئد، به دربار شاه سلیمان در ایران آمد.^{۱۴} کمپفر در حین سفرهایش در ایران در طی سالهای ۱۶۸۴-۱۷۱۶، از

تعدادی از باغهای شاهی نقشه‌برداری و طراحی کرد. علاقه‌اش را به تاریخ طبیعی می‌توان در توصیفهایش از باغها و یادداشتهایی درباره گل‌های ایرانی دید. پس از بازگشت به اروپا، تصمیم گرفت خاطرات خود را چاپ کند، ولی صرفاً از برخی طرحهایش برای تهیه تصویر مشهور دورنمای دولت‌خانه اصفهان^(۱۳) در کتاب خود استفاده کرد.^{۱۲} نسخه اصلی دست‌نوشته‌ها و طرحهایش،^{۱۳} که در کتابخانه بریتانیا نگهداری می‌شود،^{۱۴} نه فقط اطلاعاتی در بر دارد که در کتاب مزبور درج نشده، بلکه حاوی اصل طرحهاست که بسیاری از آنها درباره باغهای شاهی اصفهان و سایر شهرهای ایران است. این نقشه‌ها اولین نقشه‌های برداشت‌شده از باغهای صفوی به حساب می‌آید. طرحهای اصلی در مقایسه با گراورهایی که از روی آنها ساخته شده، مفصل است و صورت ظاهری بناها و نیز سطوحی را نشان می‌دهد که کمپفر آنها را عملاً اندازه‌گیری کرده و دیده بود. از این رو، می‌توان مواردی را که طراح گراور برای تکمیل مجموعه شاهی به طرح افزوده بوده بازشناخت. این نقشه‌ها منبع اطلاعاتی مهمی از تک‌باغهایی است که از بین رفته است و تحلیل گونه‌شناسانه مطمئن‌تر این باغها را ممکن می‌کند. مطالعه نقشه‌های کمپفر همچنین می‌تواند به تبیین مسائلی بپردازد از قبیل: طرز پراکندگی باغهای شاهی در دولت‌خانه و چگونگی ارتباط آنها با شهر؛ طرز تأثیر این گونه باغ از ریخت‌شناسی و توپوگرافی شهر؛ مشخصه‌های گونه‌های

ت. ۱. کمپفر، نقشه مجموعه شاهی (دولت‌خانه) اصفهان، لندن، کتابخانه بریتانیا، MS BL Sloane 5232, fol. 38r

(5) David Stronach

(6) pairidaeza

(7) Cornelis de Bruin

(8) Jean Chardin

(9) Bembo

(10) Grelot

(11) Engelbert Kaempfer

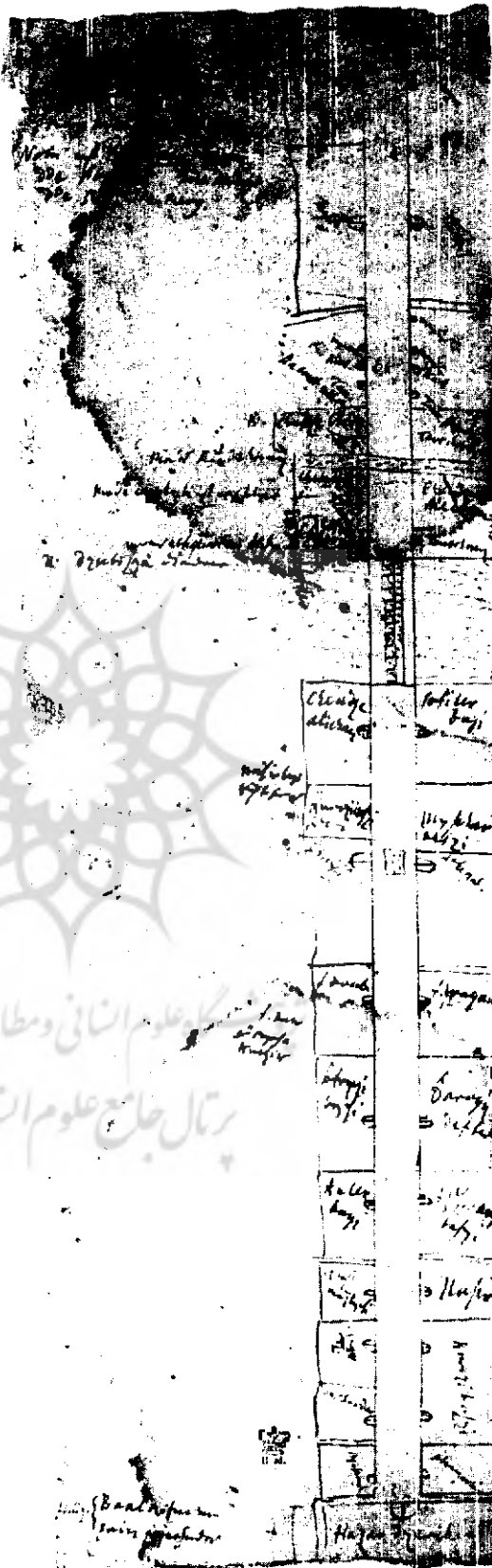
(12) Charles XI

(13) Plano-graphia sedis regiaie

معروف به چهارباغ و خیابان چهارباغ؛ گونه‌های بناهای وابسته به باغ.

در نقشه دولت‌خانه اصفهان (ت ۱)،^{۱۵} آشکارا پیداست که قسمتهایی که کمپفر اندازه‌گیری کرده مربوط به خیابانهای اطراف است. اتوجنیو گالدیری،^{۱۴} از اعضای هیئت ایزمئو^{۱۶(۱۵)} که معدود بناهای باقی‌مانده از این مجموعه باشکوه را مرمت کرد، پیش‌تر به این نتیجه رسیده بود که دورنمای دولت‌خانه اصفهان کمپفر بر پلانی مبتنی بوده است.^{۱۷} نقشه دولت‌خانه که با نقشه‌های دقیق چند تک‌باغ همراه بوده، پلانی بوده که طراح گراور در ترسیم دورنما از آن استفاده کرده است. این دورنما الگوی خیابانهای مجموعه و بناهای وابسته به آنها را نشان می‌دهد که از قسمت غربی میدان شاه یا نقش جهان به طرف بخشی از خیابان چهارباغ امتداد می‌یابد؛^{۱۸} اندازه‌ها به واحد گام^{۱۹} داده شده است.^{۲۰} در کنار میدان، عمارتهای سردر اصلی میدان — عالی‌قاپو و حرم — با حروف B و C مشخص شده است؛ دیگر ورودیها در طول خیابان با نامهای دروازه شاهی،^{۱۷} دروازه شکوهمند،^{۱۸} دروازه حرم،^{۱۹} و دروازه نواب^{۲۰} نام‌گذاری شده است. سایر قسمتهای کاخ و باغها را با نامهای دفترخانه، آشپزخانه شاهی؛^{۲۱} باغ خرگاه؛ باغ هشت‌بهشت؛ باغ مثنی؛ باغ تخت؛ کاروان‌سرای آقا سلمان؛ و مادی، یعنی جویهای مصنوعی منشعب از زاینده‌رود،^{۲۲} در نقشه مشخص شده است.

چنانچه نقشه دولت‌خانه و پلان اجمالی باغهای واقع در کنار گردشگاه چهارباغ^{۲۱} (ت ۲) را بر پلان دارالسلطنه اصفهان^{۲۲} منطبق کنیم (ت ۳)، می‌توانیم عناصر پایدار را در مجموعه شاهی [که از زمان صفویه تا قاجاریه در این مجموعه باقی مانده بود] تشخیص دهیم. این عناصر عبارت‌اند از: میدان نقش جهان و بناهای پیرامونش، خیابانهایی که از میدان به سمت غرب می‌رود، حیاطهای دفترخانه، باغ چهل‌ستون، و بیشتر باغهای واقع در امتداد چهارباغ. محل مادیها منطبق با محلی است که کمپفر در نقشه‌اش مشخص کرده؛ ولی از باغ گلدسته و بناهای مورّبی که کمپفر آنها را «راه بسته»^{۲۳} نامیده نشانی نیست. ظاهراً این مناطق نسبت به آنچه در طرح پاسکال کوست^{۲۴} دیده می‌شود، تغییرات عمده‌ای کرده بوده است.^{۲۳} با این حال، گویی دیوار معوج باغ چهل‌ستون، که موازی با بناهای مورّبی

(14) Eugenio Galdieri

(15) IsMeO

(16) passi

(17) Porta Via Regia

(18) Porta Magnifica

(19) Porta Haram

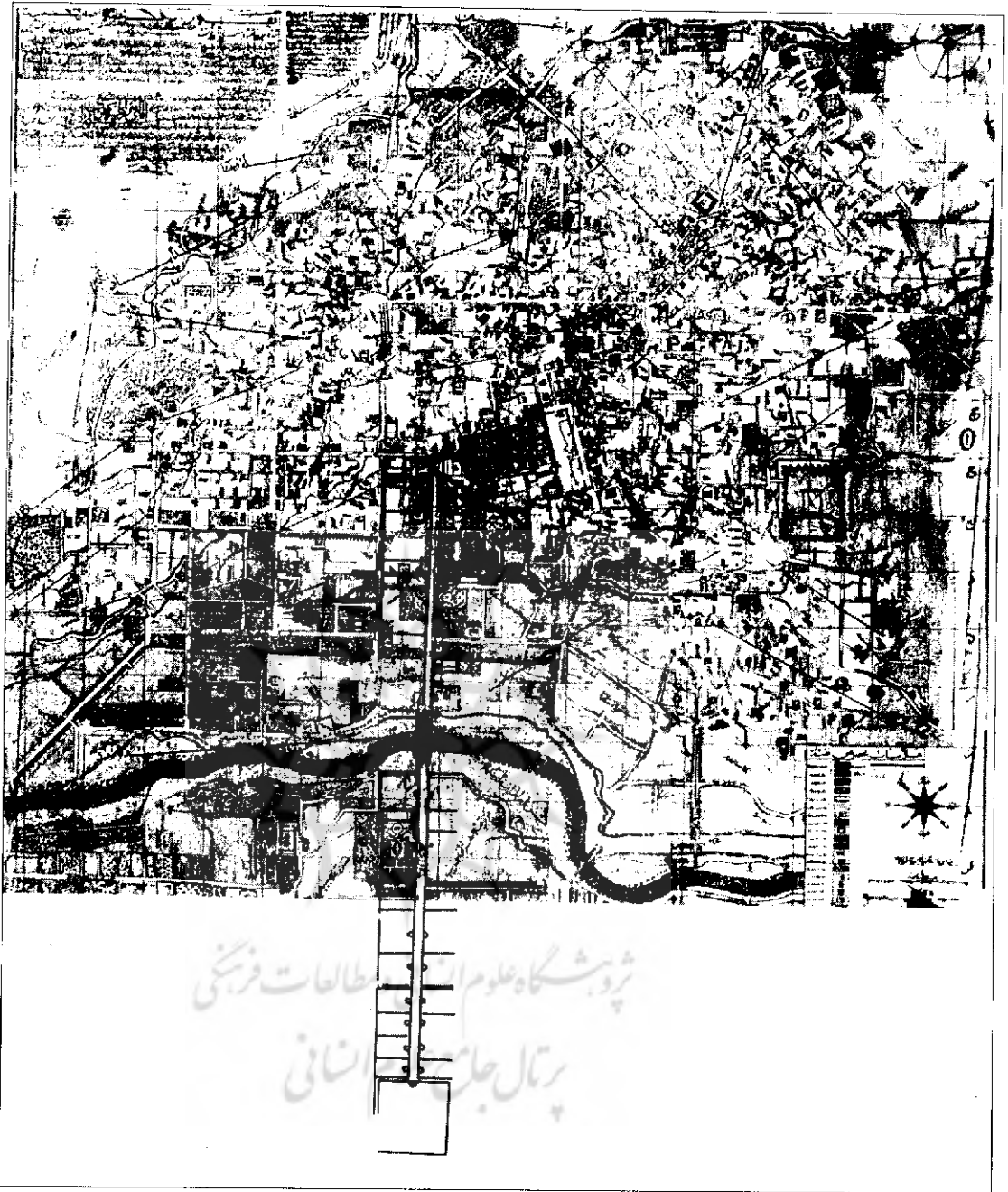
(20) Porta Novvab

(21) Regis cucinae

(22) via clausa

(23) Pascal Coste

۲. کمپفر، نقشه اجمالی باغهای شاهی کنار گردشگاه چهارباغ لندن، کتابخانه بریتانیا، MS BL Sloane 5232, fol.42r

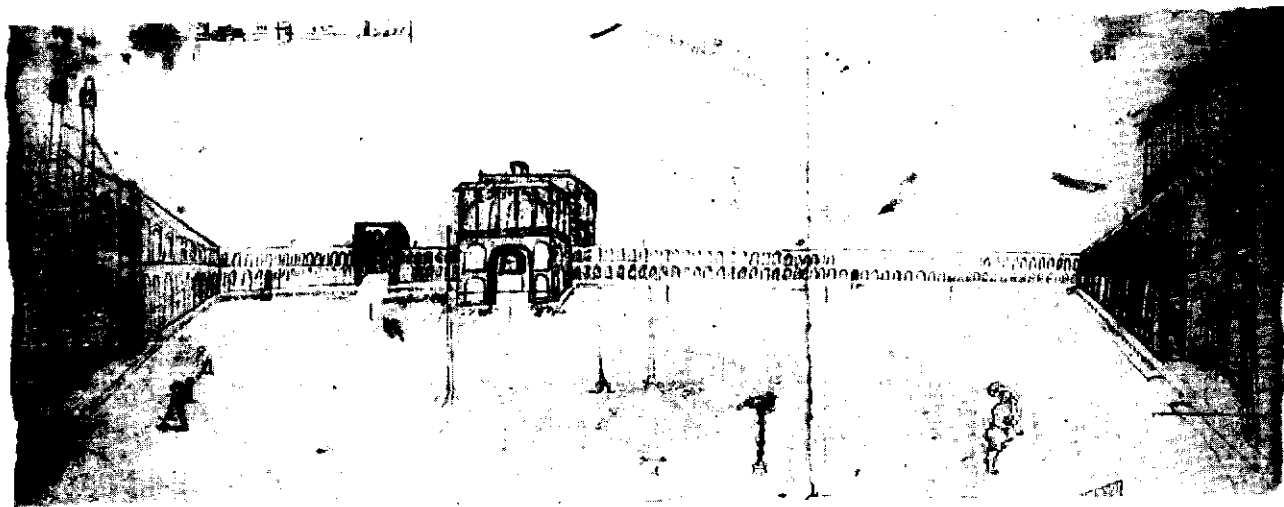

پژوهشگاه علوم انسانی
پرتال جامع انسانی

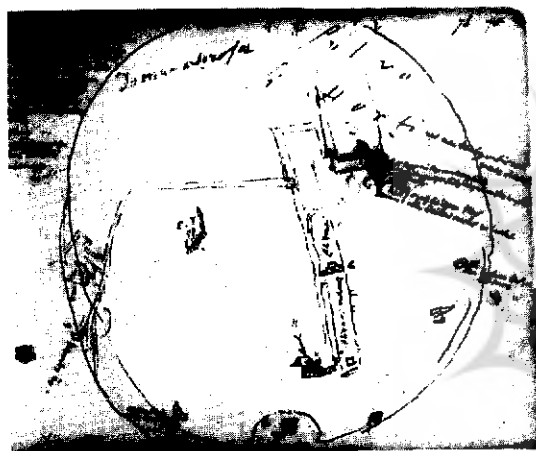
ت ۳ نقشه دولت خانه و باغهای اصفهان واقع در کنار گردشگاه چهارباغ که بر نقشه سیدرضاخان از اصفهان منطبق شده است، تهران، کتابخانه ملی ایران

سازمان‌دهی طرح شهری دارد. این تأثیر را می‌توان در ویژگی‌های معماری آنها نیز دید. دولت‌خانه چون بافتی یکپارچه مرکب از حیاطها و باغهایی با کارکردهای گوناگون سامان یافته است: دیوان‌خانه برای مراجعان عمومی، حرم و خلوت‌خانه برای زندگی خصوصی [شاه و امیران]، بیوتات سلطنتی^{۲۶} برای دیگر اقسام خدمات مورد نیاز دربار. میدان^{۲۷} به منزله جلouxان این مجموعه عمل می‌کند؛ گردشگاه چهارباغ کارکردهای اسکان و

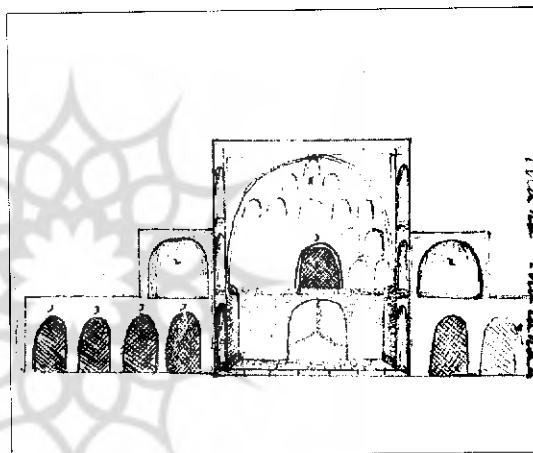
بوده، تنها عنصری است که بر وجود «راه بسته» دلالت می‌کند. ویژگی اصلی طرح کلی انتظام بناهای مجموعه شاهی^{۲۸} آن‌چنان که در نقشه کمپفر آمده، انگاره‌ای آزاد شبیه انگاره‌ای است که عموماً در معماری بناهای منفرد به‌کار می‌رود.^{۲۹} دیوار خارجی دولت‌خانه جز در قسمت مماس با میدان نقش جهان و گردشگاه چهارباغ، هندسه منظمی ندارد. میدان و گردشگاه چهارباغ نقش مهمی در

ت ۴. (بالا) کبیر، دورنگامی میدان نقش جهان و رواقهای دوطبقه پیرامون آن که بناهای شاخصی مانند عالی قاپو، و سردرهای حرم و بازار و مسجد شاه آن را شکستاند، لندن، کتابخانه بریتانیا، MS BL Sloane 5232, fol.36r

ت ۵. (چپ پایین) کبیر، نقشه قزوین و میدان جلو عالی قاپو، لندن، کتابخانه بریتانیا، MS BL Sloane 2923, fols.75v-76r

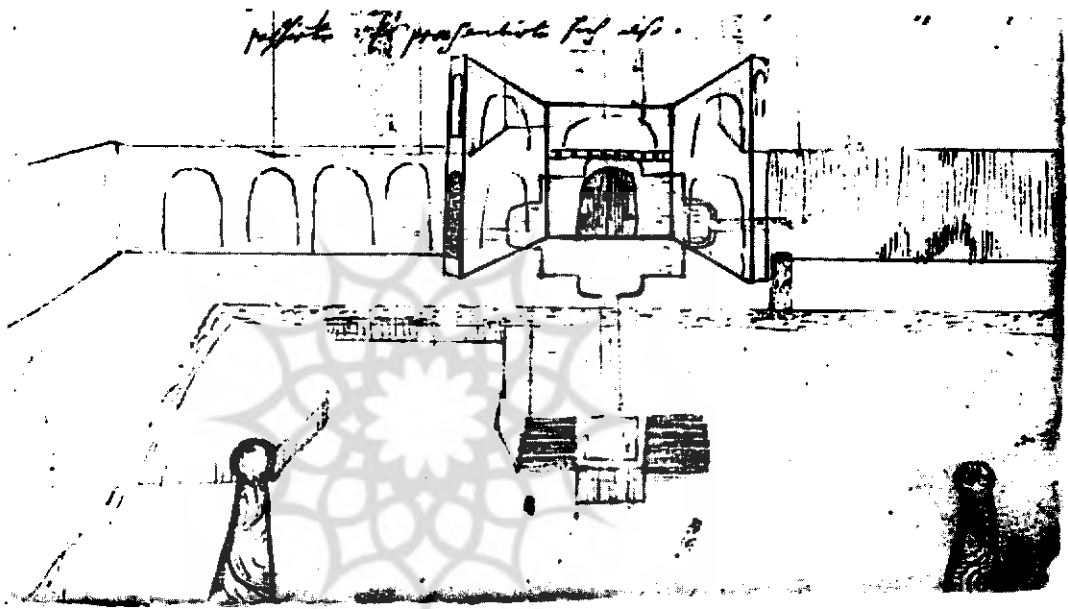
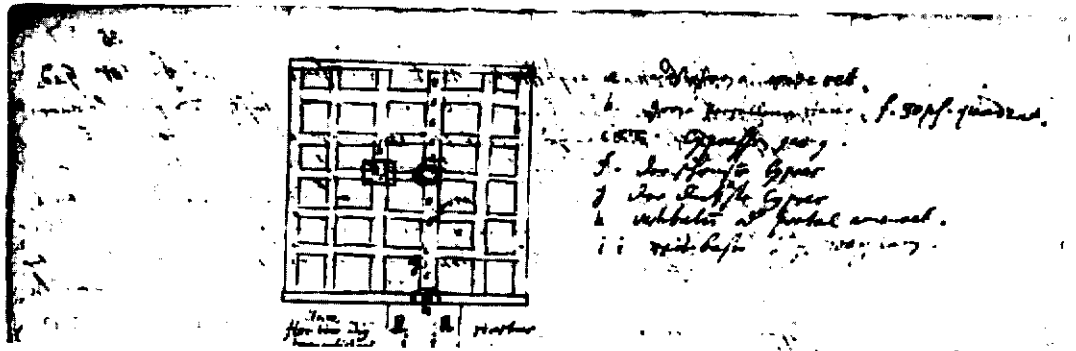
ت ۶. (راست پایین) کبیر، عالی قاپو، که سردر دولتخانه قزوین است، لندن، کتابخانه بریتانیا، MS BL Sloane 2923, fol.70r

مجموعه دولتخانه است؛ ورودی مخصوص زنان با نمایی سهبخشی؛ در سمت راست تصویر، سردر بازار [قیصریه] که نقارهخانه (که در آن نقاره می‌زده‌اند) بر روی آن است؛ و در سمت چپ تصویر، سردر رفیع مسجد شاه.^{۳۰} باید گفت که نماهای میدان از سلیقه خاص ایجاد ضرباهنگ در معماری حکایت می‌کنند، نه تقارنی خشک. این رویکرد را می‌توان در مجموعه شاهی تخت جمشید نیز یافت. بنا بر این، در میدان است که نمای شهری مجموعه شاهی نشان داده می‌شود.

در واقع، میدان در طراحی مجموعه‌های شاهی عصری لازم بوده و از آن به منزله جلouxان کاخها و باغهای شاهی استفاده می‌شده است. یکی از قدیمی‌ترین نمونه‌های میدان مربوط به باغهای شاهی میدان صاحب الامر در تبریز است که نصح مطراچی^{۳۱} آن را به نام جلouxان کاخ اوزون حسن (حک ۸۷۳-۸۸۲ق / ۱۴۶۸-

تفرج را در الگویی خطی سامان می‌دهد. این دو فضا در بافت شهری نیز نقشی ساختاری دارند و دو شبکه مجزا می‌سازند که تک‌باغها و حیاطها در امتداد آنها سامان یافته‌اند. تقاطع این دو شبکه با عنصر مورب — یعنی «راه بسته» — همخوانی دارد و به طرح هشت‌گوش باغ گلدسته منتهی می‌شود.

باید یادآور شد که میدان نقش جهان و خیابان چهارباغ علاوه بر تأثیر بر طرح شهر، تنها فضاهایی‌اند که نمای شهری دارند. دورنگامی جالی از میدان نقش جهان (ت ۴)^{۳۲} ویژگیهای معمارانه این فضا را نشان می‌دهد که در آن، رواقهای دوطبقه، شامل بازارگاه و بالاخانه‌ها،^{۳۳} را بناهای ممتازی قطع می‌کنند که از طریق راه‌حلهای [معمارانه] خاصی نمایانگر ورود به مکانهای مختلف‌اند: عالی قاپو، که «درگاه» پنج‌اشکوبه‌ای است با تالار [ستون‌دار]ی مشرف بر میدان و مهم‌ترین عمارت سردر

ت ۷. کمپر. بلان باغ
امام قلی خان در شیراز.
که میدانی در جلو
آن است. دروازه‌های
چوگان را می‌توان در
تصویری که سردر باغ را
نشان می‌دهد دید. لندن.
کتابخانه بریتانیا، MS
Bl. Sloane 2923,
fol. 70r

بلکه از طریق ایوانی بزرگ بر میدان مشرف بوده، که هم
نظرگاهی برای شاه فراهم می‌آورده و هم خود جلوه‌ای
زیبا داشته است. عمارت سردر نمای شهری دولت‌خانه را
ارائه می‌کرد.

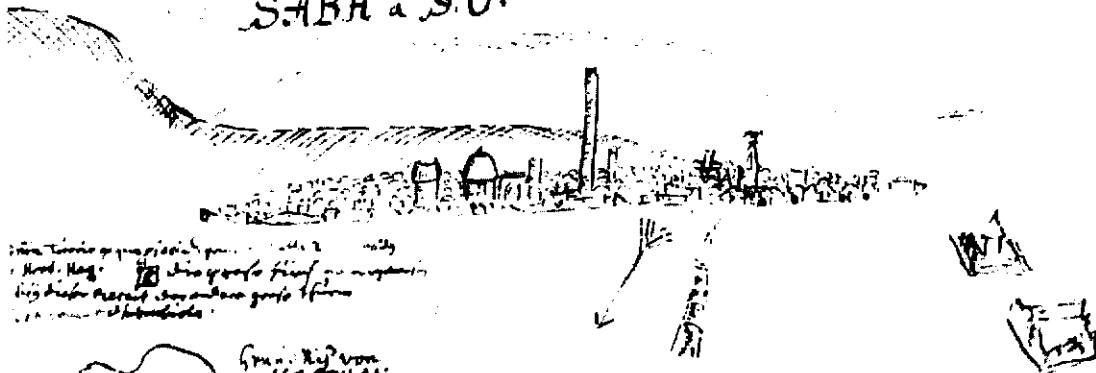
گردشگاه چهارباغ، هم دولت‌خانه و باغهای
برون‌شهری واقع در دو سوی زاینده‌رود را به یکدیگر
وصل می‌کرد، و هم ستون فقرات الگوی خطی باغها بود.^{۲۳}
هریک از این باغها عمارت سردری داشت و این سردرها
به تقارن در کنار چهارباغ قرار می‌گرفتند و نمای شهری
بی‌نظیری فراهم می‌آوردند. از فراز کوشک جهان‌نما،^{۲۴} واقع
در منتهی‌الیه شمالی خیابان چهارباغ،^{۲۵} و نیز از رواقهای
اشکوب فوقانی عمارتهای سردر باغها، اهمیت این منظر
باشکوه فهمیده می‌شد. در باغ مثنی،^{۲۶} واقع در جانب
غربی ابتدای چهارباغ، کوشک سردر تنها بنای باغ بود. این
امر بر این واقعیت تأکید می‌کند که چهارباغ عنصر اصلی

(۱۴۷۸م)، که در جنوب آن قرار دارد، تصویر کرده است.
گذشته از اطلاعات در منابع مکتوب درباره میدانها و
استفاده از آنها برای چوگان، مجموعه‌ای از طرحهای کمپر
شواهد دیگری دال بر محبوبیت این ورزش سنتی و همچنین
قرار گرفتن همیشگی میدانها در جلو باغهای شاهی به
دست می‌دهد. در نقشه قزوین (ت ۵) فضایی طویل جلو
عالی‌قاپو دیده می‌شود، که ورودی باغهای شاهی است
و با عبارت «جلوخان عالی‌قاپو»^(۲۴) مشخص شده و در
نقشه‌ای با جزئیات بیشتر نیز تصویر شده است (ت ۶).
میدانی برای چوگان در جلو باغی بود که به امام‌قلی‌خان،
حاکم شیراز، تعلق داشت (ت ۷). در نقشه کاشان (ت ۸)،
حروف bb نشان باغ شاهی^(۲۵) است و دروازه‌های بازی
چوگان در ابتدای فضایی طویل در جلو باغهای شاهی
دیده می‌شود.^{۲۶} در همه این موارد، «عمارت سردر»
وجود داشته که نه فقط راه رسیدن به محوطه کاخ بوده،

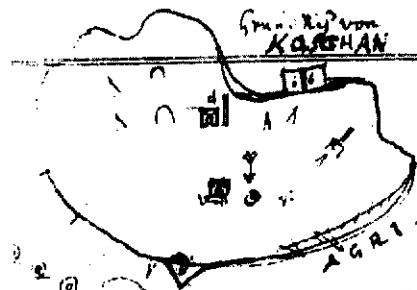
(24) Alikapi
vestibuli

(25) horti regi

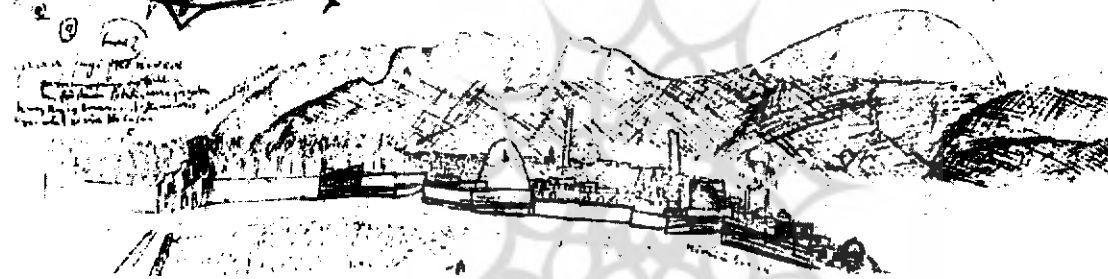
SABH à S.O.

Handwritten notes in French: "L'axe principal de la ville est l'axe Nord-Sud. Les rues principales sont orientées Nord-Sud. Les rues secondaires sont orientées Est-Ouest." (The main axis of the city is the North-South axis. The main streets are oriented North-South. The secondary streets are oriented East-West.)

CASCHAN

ت ۸. کمپر، کاشان،
پلان باغهای شاهی
که در جلو آنها میدانی
است که دورغای آن
تصویر شده است، لندن،
کتابخانه بریتانیا، MS
BL Sloane 2923,
fol. 80v

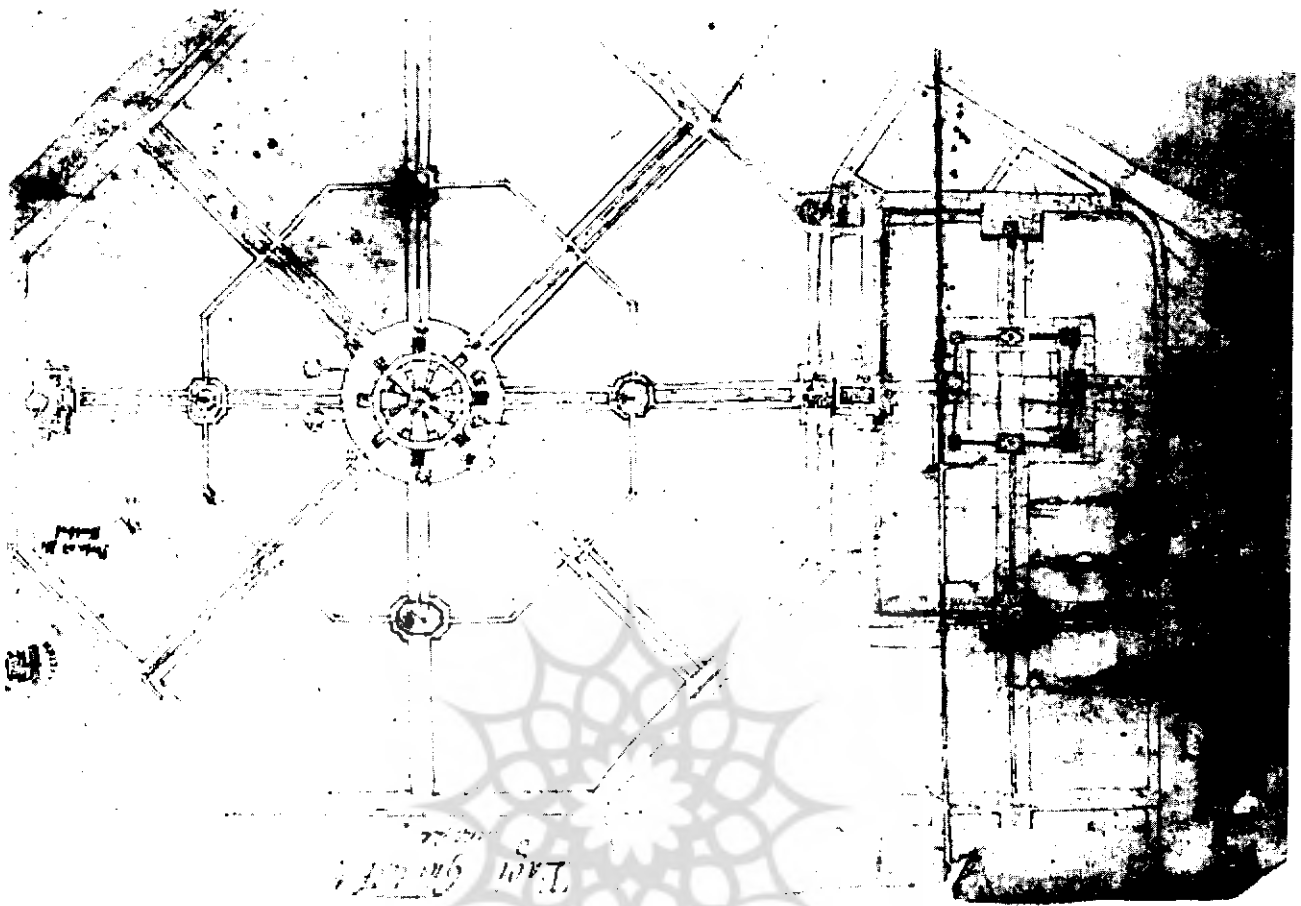
در طرح این بخش از شهر بوده است. با اینکه بیشتر این باغها امروز کاملاً از میان رفته‌اند، هنوز می‌توان ردّ شبکه اصلی آنها را در بافت شهری دید.

چنانچه این فضا را فقط خیابانی بشماریم که محوری خطی از تقاطع پدید می‌آورد، اهمیت آن فهمیده نمی‌شود. ترکیب خطی این خیابان و فراخی آن امروزه امری عادی شمرده می‌شود؛ اما اگر چشم‌انداز طولی چهارباغ^{۳۷} را با هر معبر دیگری در شهر کهن مقایسه کنیم، قوت طرح آن را به منزله فضای باز شهری عظیمی که چون باغی طویل طراحی شده است، درمی‌یابیم. همه سیاحانی که به اصفهان آمده‌اند، این منظر را ستوده‌اند. کورنلیس دبروئین سه نما از این گردشگاه ترسیم کرده؛^{۳۸} ولی نقشه کمپر تنها سند تصویری‌ای است که کل طول این فضا را آن‌چنان که در دوره صفوی طراحی شده بود نشان می‌دهد.^{۳۹} چهارباغ فضای شهری عالی‌ای بود که با عناصر معمارانه و تزیینی‌ای طراحی شده بود که توسعه جدید شهر را سامان می‌داد. پس می‌توان نتیجه گرفت که پیوند میان باغهای

ت ۹. کمپر، باغ خلوت، پلان با کوشکی چهارایوانی در کنار دیوار غربی‌اش و کوشکی با تالاری در جلوش در کنار دیوار شمالی، لندن، کتابخانه بریتانیا، MS BL Sloane 2910, fol. 91r

شاهی و شهر از طریق دو فضای عمومی اصلی بیان می‌شد: خیابان چهارباغ و میدان نقش جهان. هر یک از این دو فضا بخشی از باغها را سامان و ساختار می‌داد. همچنین این دو فضا تنها فضاهایی است که در آنها، باغها و کاخهای شاهی نمای شهری‌شان را نشان می‌دادند و ویژگیهای معمارانه و نمادینشان را بیان می‌کردند.

طرح انتظام فضایی باغ و موقعیت کوشکهای آن بسیار متأثر از تراکم بافتی است که در آن قرار می‌گیرد و حیاطها و باغهای مجاور را شامل می‌شود. اگرچه این

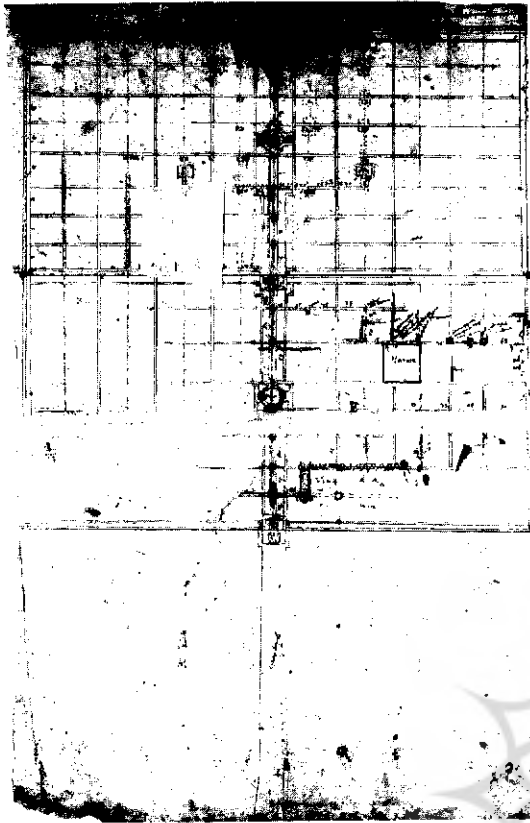
ت ۱۰۰ کبیر، باغ
گلدسته و کاخ
شانزدهوجهی در
مرکز آن، و کاخ
اوجی مرتبه، منتهی بر
پلان چهارایوانی، لندن،
کتابخانه بریتانیا، MS
BL Sloane 2910،
fol. 92r

واسطه تالاری به باغ خلوت رو می‌کرد و به واسطه ایوانی به باغ چهل‌ستون، در محل تلاقی این دو معبر بنایی بلند و گنبدین، با جوی آبی در گرداگرد و حوضی هشت در وسطش، قرار داشت.

باغ گلدسته (ت ۱۰۰) هندسه‌ای با پیچیدگی خاص داشت. این باغ از محوطه‌ای هشت‌گوش در غرب و ضمیمه‌ای مستطیل‌شکل در شرق تشکیل می‌شد که عمارت اوجی مرتبه در مرکز آن قرار داشت. هندسه اصلی باغ از گوشه‌ی شانزده‌گوش به نام گلدسته^{۲۲} سرچشمه می‌گرفت. از هر یک از هشت ضلع دیگر این گوشه، خیابانی مشجر به درختان چنار آغاز می‌شد، که [امتداد] شعاعهای یک هشت‌ضلعی بود. معبری حلقوی این خیابانها را در میان باغ قطع می‌کرد و در آنجا، چهار حوض دو محور اصلی شمالی-جنوبی و شرقی-غربی را تشخیص می‌بخشید. محور شرقی-غربی مهم‌ترین منظر باغ بود که با جوی و آبشار و سردری رو به باغ بلبل^{۲۳} و گوشه اوجی مرتبه و حمام مشخص می‌شد. بدین ترتیب، هم‌گرایی طرح شعاعی به

عناصر مطابق شبکه‌ای استقرار یافته‌اند، عناصر گوناگون باغ به طرز بدیع نامنظم می‌نماید. آزادی در طرح استقرار کلی دولت‌خانه در ساختار هندسی باغهای منفرد منعکس شده است. طرح این باغها ضرورتاً بر نظام متقارن خشکی منطبق نیست؛ هرچند که تقارن موضعی میان اجزای آنها برقرار است.

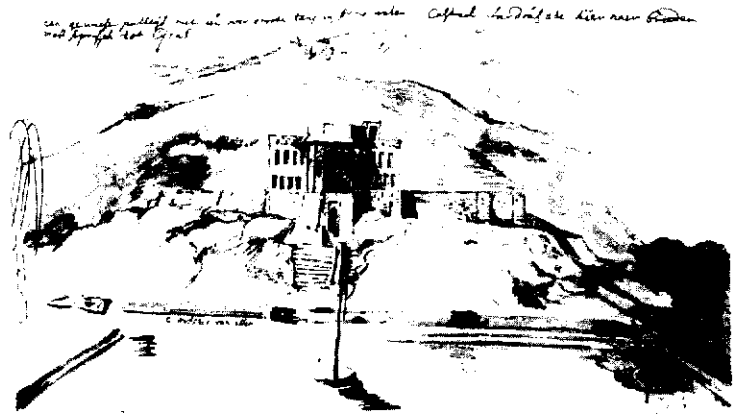
در باغ خلوت (ت ۹۹)،^{۲۴} معبر اصلی در وسط باغ قرار نگرفته؛ بلکه روی محوری است که از ایوان شرقی گوشه آغاز می‌شود و دیوار غربی آن را قطع می‌کند. حوضی ظریف به تقارن در جلو ایوان جنوبی گوشه قرار گرفته است که همراه با برج، گوشه‌ای از باغ را مشخص می‌کند. شاه می‌توانسته از آن طریق به اندرونی برود. مکان گوشه‌ها در امتداد دیوارها به واسطه یافت مجاور آنها مشخص شده است.^{۲۵} بدین ترتیب، گوشه‌ها واسطه‌ای برای گذر از باغی به باغ دیگرند: گوشه چهارایوانی در انتهای معبر اصلی، در میان باغ خلوت و انگورستان، قرار داشت؛ بنایی دیگر، که مهم‌ترین بخش محور فرعی بود، به

مبنای الگوی شان نامیده‌اند، شاید «باغ تخت» هم گونه‌ای از باغ بوده باشد. مثلاً شرف‌الدین علی یزدی گزارش می‌دهد که تیمور در بیرون سمرقند، چهار باغ با الگوبرداری از باغهای شیراز ساخت و همه آنها را به نام باغهای اصلی‌شان نامید: باغ جهان‌نما، باغ ارم، باغ دل‌گشا، باغ تخت قره‌چه.^{۲۷} این باغ اخیر تابع باغی بود که اتابک قره‌چه در شیراز ساخته بود؛ و همچون الگوبیش، کوشکی بر فراز تپه داشت.^{۲۸}

بنا بر این، گونه‌ای از باغ که آن را «باغ تخت» می‌نامیدند با تخت‌نهایی مشخص می‌شد که از کوشکی آغاز می‌شد که حیاطی در میان داشت و بر بالاترین تخت‌ان نشسته بود. این تخت‌نهای پلکانی رو به پایین می‌رفت و به باغچه‌ای فراخ و نسبتاً مسطح می‌رسید که دریاچه‌ای در میان داشت. هرچه تخت‌نهای رو به پایین می‌رفت، سطحشان به فراخور شکل و شیب تپه بزرگ‌تر می‌شد.

این تحلیل باغهای شاهی، که به همه آنها «باغ» می‌گویند، نتیجه دیگری را به ذهن می‌آورد. طرح انتظام باغ خلوت و باغ گلدسته و باغ تخت دامنه متنوعی را نشان می‌دهد که مبین انطباق با محیطهای مختلف شهری

سلسله‌مراتب دقیق محورها بدل می‌شد و عناصر معماری و تزئینی بر این سلسله‌مراتب تأکید می‌کرد. بدین صورت، آنچه در نظر اول پلانی مرکزی می‌نمود، از طریق تفصیل ظریف محور، به هیئت کشیده متداول باغهای ایرانی درمی‌آمد.

این صورت نامعمول هشت‌ضلعی متجانس‌ترین افزار ترکیبی است که تلاقی دو شبکه متفاوت را ممکن می‌سازد — تلاقی‌ای که از زاویه بین گردشگاه چهارباغ و میدان شاه حاصل می‌شود. بر همین اساس، نتیجه می‌گیریم که انطباق طرح باغ با موقعیتهای مختلف شهری بر پیچیدگی و تنوع طرح انتظام فضایی آن افزود.

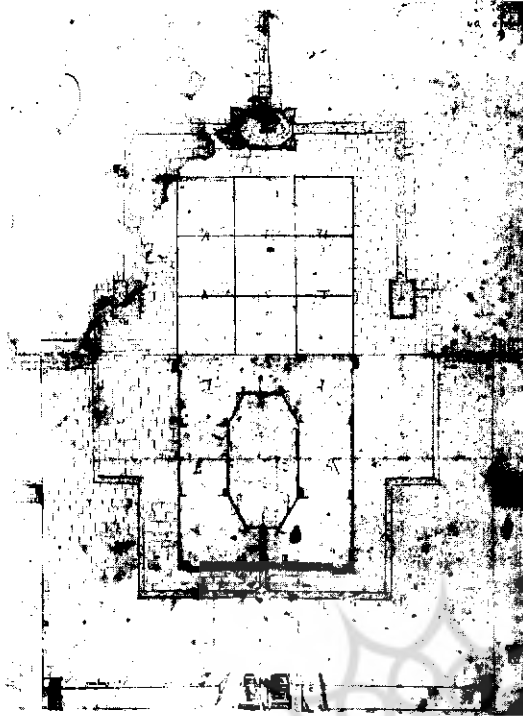
عامل دیگری که طرح باغ قویاً از آن تأثیر می‌پذیرفت ویژگیهای ریخت‌شناختی زمین بود. در حومه شهر که معمولا دامنه تپه‌ها را برای باغ‌سازی انتخاب می‌کردند، ناگزیر محور اصلی باغ را وضع عوارض زمین تعیین می‌کرد. در حالی که افزودن محور فرعی در بافت شهری دولت‌خانه امری ممکن بود، در زمین شیب‌دار بایست از چنین محوری دست می‌کشیدند. باغ تخت در شیراز نمونه‌ای بارز است. مشخصه‌های اصلی این باغ را از طریق منظری می‌شناسیم که هوفستد فان اسن^(۲۶) (ت ۱۱)^{۲۹} کشیده است. عمارت اصلی واقع در مکانی رفیع است که از یک جانب به حیاط میانی خلوت باز می‌شود و از سوی دیگر، از طریق تالاری به تخت‌نهایی مشرف است که زمانی بین عمارت و باغچه تختانی با استخری بزرگ (دریاچه) بوده است. سایر باغهایی که باغ تخت^{۲۵} خوانده می‌شده نیز چنین طرح انتظامی در وضع توپوگرافی مشابه باغ تخت شیراز داشته است.^{۲۶}

چون مواردی از باغهایی می‌شناسیم که آنها را بر

ت ۱۱. (راست) هوفستد فان اسن، دورنمای باغ تخت شیراز، برگرفته از: "Miscellaneous" Drawing by G. H. Van Essen and Dr. Edward Brown," MS Bl. Sloane 5234, fol. 7r

ت ۱۲. (چپ) کمپفر، نقشه باغ هزارجریب اصفهان، برگرفته از: "Original Drawings" of Dr. Engelbert Kaempfer Drawn by himself...," MS Bl. Sloane 5232, fol. 45v

(26) Hofsted van Essen

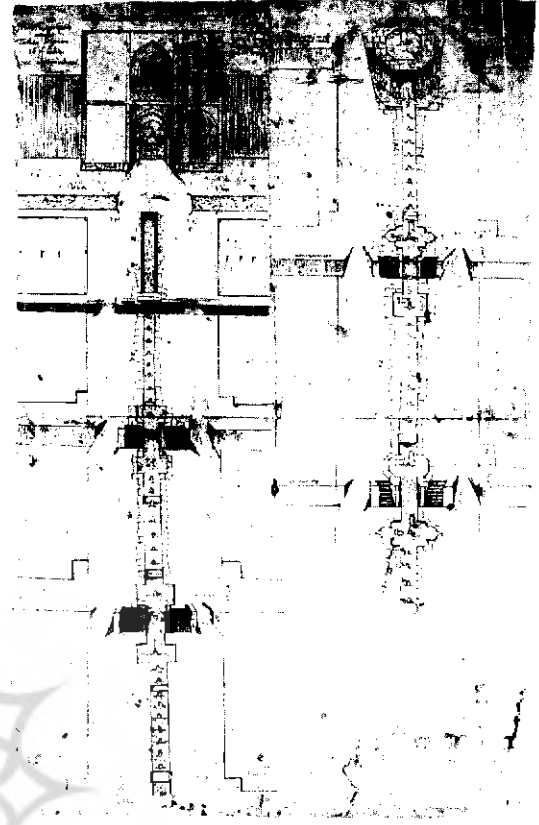

ت ۱۳. (راست) کمپفر،
باغ هزارگریب، کوشک
سردر یا قسمتی از معبر
اصلی (خیابان)، لندن،
کتابخانه بریتانیا، MS
BL Sloane 5232،
fol. 45

ت ۱۴. (چپ)
کمپفر، نقشه کلی
باغ هزارگریب و
تالار جلو آن، لندن،
کتابخانه بریتانیا، MS
BL Sloane 5232،
fol. 40r

دولت‌خانه تفاوت داشته است. باغ حومه مجموعه‌ای بزرگ و متشکل از دو بخش بود به نام باغ هزارگریب نو و باغ هزارگریب کهنه. این باغ دارای يك بالاخانه (ت ۱۳) در ابتدا و بالاخانه‌ای دیگر در انتها؛ عمارتی تالاردار در وسط (ت ۱۴)، که دیوار فاصل دو باغ کهنه و نو را قطع می‌کرد؛ يك حرم؛ و بالاخره میدانی برای بازی چوگان و قیق‌اندازی بود.

جوی و مادی‌ای منشعب از زاینده‌رود باغ را آبیاری می‌کرد. باغ کرفتهایی داشت با گیاهان معطر و درخت میوه و گل. با این حال، از گزارش کمپفر برمی‌آید که زیباترین جاذبه باغ، «شاه‌جو»ی آراسته به حوضها و آبشارها و ردیفهایی از درختان چنار بود که دورنمای آن از تالار و بالاخانه دیده می‌شد. کمپفر این محور را دقیقاً نقشه‌برداری کرده و توالی قرارگیری نقشه‌هایش صحیح است^{۵۲} و تصویری کامل از شاه‌جوی به دست می‌دهد. شاه‌جوی ساخته از سنگ، همه باغ را در امتداد محور طولی می‌پیمود؛ در مسیرش استخری هشت‌گوش بود با دو کوشک کوچک در کنارش؛ آب از چند حوض و آبشار می‌گذشت تا به عمارت برسد و پس از دور زدن بنا به حوضی در تالار می‌ریخت؛ پس از عبور از مجموعه‌ای از حوضهای کوچک، به استخر هشت‌گوش دیگری می‌ریخت

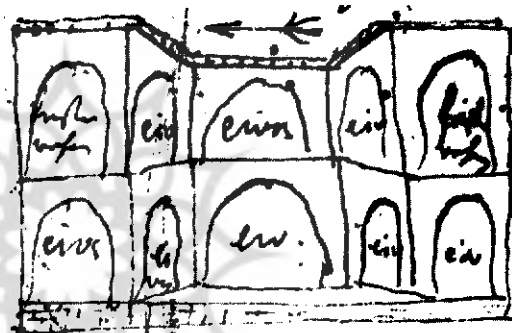
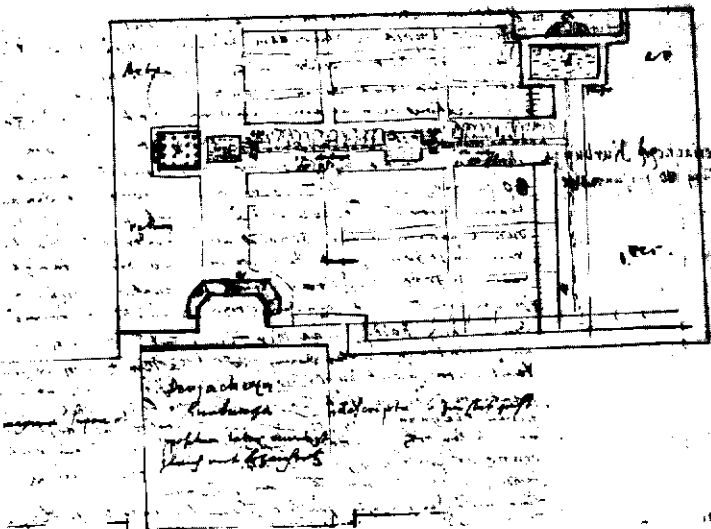
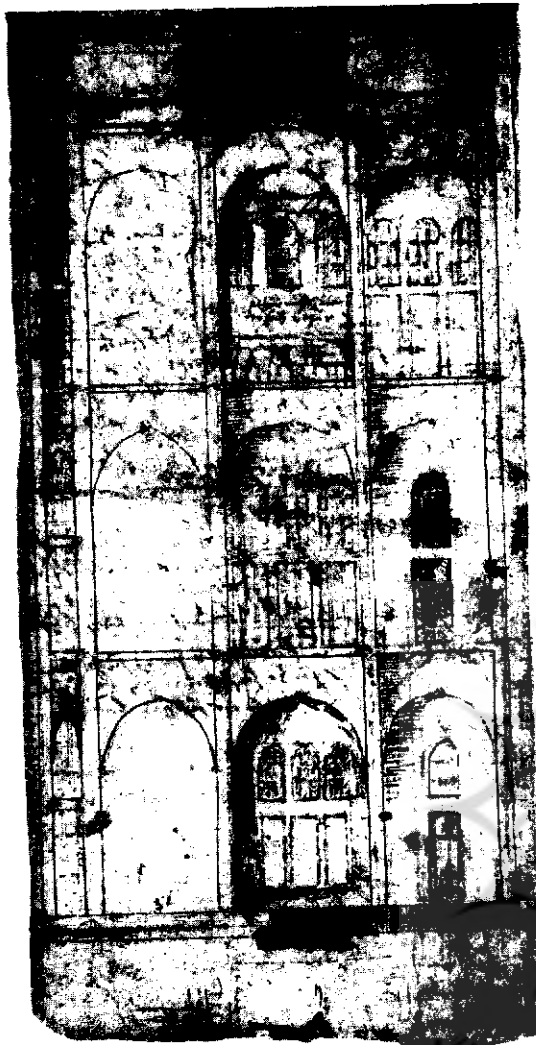

و وضع توپوگرافی است و بحالی برای تعاریف قالبی نمی‌گذارد. درست است که ویژگی بارز این باغها داشتن باغچه‌های محصور با پلان هندسی و موقعیت بناهایی است که محورهایی متفاوت و مزین به حوض و جوی پدید می‌آورد، در آنها هیچ نظم متقارن خشکی نمی‌یابیم و موقعیت بناها از وسط باغ تا پیرامون آن یا تا فراز باغ تغییر می‌کند.

نقشه‌های متعدد کمپفر از باغ هزارگریب اصفهان، که آن را نیز «چهارباغ هزارگریب» نامیده، درباره طرز ایجاد باغ به شیوه «چهارباغ» اطلاعات بیشتری به دست می‌دهد. معمولاً این گونه باغ را دارای پلانی چهاربخشی شمرده‌اند. نقشه‌برداری دقیق کمپفر (ت ۱۲)^{۵۳} از این باغ نشان می‌دهد که چهارباغ هزارگریب پلان چهاربخشی نداشته و مبتنی بر محوری اصلی بوده است. از این رو می‌توانیم تصور کنیم که ذکر «چهار» در نام این باغ تعبیری نمادی بوده است و لزوماً بر چهار بخش مجزا دلالت نمی‌کند.

کمپفر می‌گوید این باغ در زمرة باغ حومه،^{۵۴(۲۷)} واقع در منتهی‌الیه گردشگاه چهارباغ، بر زمینی شیب‌دار قرار دارد.^{۵۵} پس کارکرد این باغ با کارکرد باغهای

(27) horti
suburbani

ت ۱۵. (راست بالا)
کمپفر، نقشه قسمتی از
راسته مصلی در شیراز
و حوض بزرگی مشهور
به دریاچه قریونگاه
[قریانگاه]، لندن،
کتابخانه بریتانیا،
MS Sloane 2912,
fol. 34v

ت ۱۶. (چپ) کمپفر،
نمای کاخ اوچی مرتبه که
ایوانهای سه طبقه واقع
بر هم را نشان می‌دهد،
لندن، کتابخانه بریتانیا،
MS BL Sloane
2910, fol. 95r

ت ۱۷. (راست پایین)
کمپفر، نقشه سردر و
جلوگاه باغ بلبل در
کنار گردشگاه چهارباغ،
لندن، کتابخانه بریتانیا،
MS BL Sloane
2910, fol. 103v

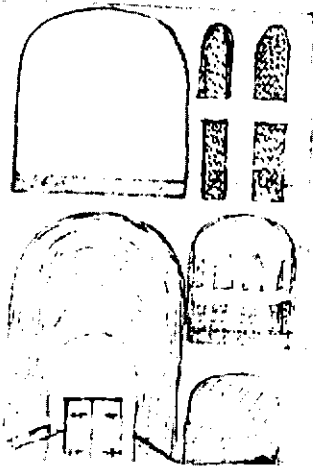
اصفهان مکانی تفریحی برای عموم بود و زیبایی‌اش، طبق توصیفهای کمپفر، مرهون نهرهای آب و ردیفهای درختان چنار درهم تنیده‌ای بود که مردم می‌توانستند زیر طاق سبزشان قدم بزنند^{۵۴} و همچنین سردرهای باغها در طرفین خیابان. از این لحاظ، خیابان چهارباغ مظهر سلیقه عمومی است.

وجود خیابانهای چهارباغ در بسیاری از شهرهای ایران محرز است.^{۵۵} اینکه طرح این خیابانها مشابه چهارباغ اصفهان بوده یا صرفاً خیابانهایی با ردیف درختان، موضوعی است که هنوز باید کلاً بررسی شود. می‌دانیم که در کاشان، خیابان چهارباغ محلات شاهی را در شمال شرقی شهر به باغ فین متصل می‌کرد. پیوند بین محلات شاهی و باغ حومه‌ای شاهی غالباً به صورت خیابانی مشجر ثبت شده است. کمپفر تأیید می‌کند که گردشگاه چهارباغ یا

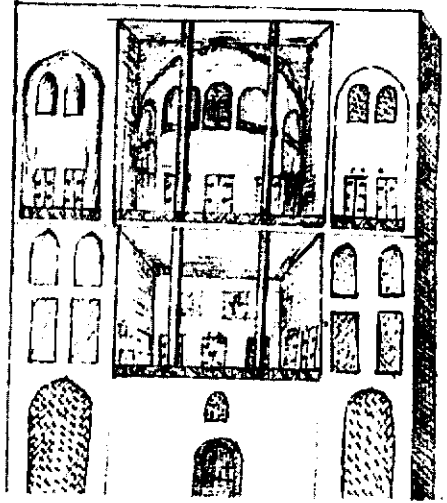
که در طرفین آن نیز کوشکهایی بود؛ سرانجام به حوضی چهارگوش در جلو سردر گردشگاه چهارباغ سرازیر می‌شد. شاه‌جوی به فواره‌هایی نیز آراسته بود که به آن دورنما تحرك می‌بخشید.

معبر اصلی باغ چنان‌که در نقشه برداری دقیق کمپفر دیده می‌شود، کاملاً تفصیل یافته و پرداخته است و مهم‌ترین قسمت تزیینی باغ را تشکیل می‌دهد. پیسترو دلاواله به‌درستی بر کیفیت جمالی این معبر اصلی (خیابان) در باغهای شاهی تأکید کرده است.^{۵۶} خیابان با شاه‌جوی آراسته به درختان چنار عنصر اصلی در طرح باغ را نمایان می‌کرد. اهمیت آن از آنجا معلوم می‌شود که این عنصر به‌تنهایی منجر به گونه باغ خطی به نام «خیابان چهارباغ» شد که تفرجگاهی عمومی بود و دولت‌خانه شهری را به باغهای شاهی حومه مرتبط می‌کرد. خیابان چهارباغ

orta facies exteriori

ت ۱۸. نمای بیرونی و اندرونی و سردر يك باغ شاهی در کاشان

بیش از تشریح گونه‌های مختلف عمارات، نخست باید از دو واحد معماری — تالار و ایوان — تعریفی عرضه کنیم که متضمن لب و ویژگیهای اصلی عمارتها باشد. تالار^{۵۸} عبارت از فضای مسقف رفیعی است که از سه طرف باز است و سقفی مسطح و طره‌دار و متکی بر ستونهای چوبی دارد. در متنی به نام «در دانستن عمارت و طرح آن»^{۵۹} آمده است که تالار هر عمارت متکی بر ستونهایی است، و تالار بی‌طره در معرض آزار آفتاب است. این تعریف را پلانی در طرح کمپفر روشن‌تر می‌کند. این پلان تالاری را در جلو عمارت هزارجریب نشان می‌دهد (ت ۱۴) — تالاری بزرگ و ستون‌دار که از سه جانب باز است. همین ویژگیهای معماری را می‌توان در تالار آینه‌خانه^{۶۰} دید، که ساختار چوبی سبک و رفیع آن تضادی زیبا با معماری آجری بنا در پشت تالار به‌وجود می‌آورد. طرح تالار طولیله^{۶۱} واحد معماری مشابهی را نشان می‌دهد که برای محافظت در برابر تابش آفتاب، سایبانهایش تا فضای ایوان محل جلوس شاه امتداد یافته است. تالار در دربار صفوی بسیار متداول بود و احتمالاً در این دوره [ابداع نشده، بلکه از دوره‌های پیش اقتباس و] دوباره معمول شده بود. کلاویجو^(۲۸) در توصیفهای دقیقش از بارهای تیمور گورکانی، از طرحهای چلیپایی کاخها و ایوانها و کوشکهای برپاشده با خیمه و سایبان یاد کرده،^{۶۲} اما سخنی از تالار نگفته است؛ در هیچ يك از نگاره‌های مطراچی هم تالاری تصویر نشده است.

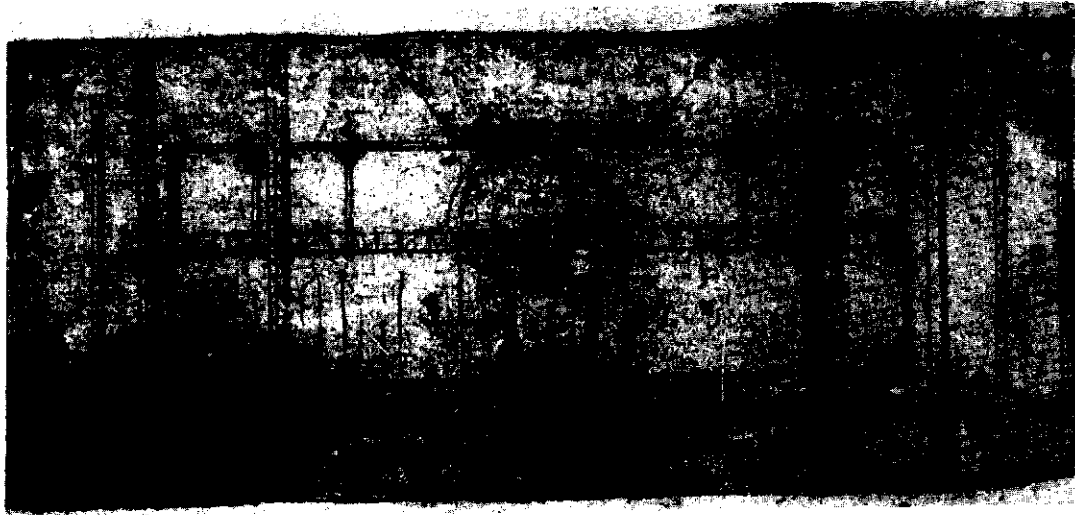
فضای پرستون تالار هرچند ذاتاً تالارهای ستون‌دار هخامنشی را به یاد می‌آورد؛ به علت سبکی کل ساختار،

راستهٔ مصلا در شیراز طرحی مشابه با چهارباغ اصفهان داشته است.^{۵۶} آنجا نیز باغهایی در دو سوی گردشگاه قرار گرفته بود، که یکی از آنها در نقشهٔ دیگری از کمپفر تصویر شده است (ت ۱۵). در جلو استخری بزرگ به نام دریاچهٔ قریونگاه [قریانگاه]، عمارت سردر قرار داشت. از آنجا خیابانی به تالاری روبه‌روی محور طولی باغ منتهی می‌شد که موازی راسته بود. آن خیابان منظر اصلی باغ را پدید می‌آورد و به جوی با بیست و چهار فواره و دو آبشار آراسته بود؛ محور فرعی نیز خیابان را به استخری در جلو اندرونی مرتبط می‌کرد.

با توجه به آنچه ذکر شد، می‌توان چنین فرض کرد که در این دوره، خیابان چهارباغ گونه‌ای از باغ یا گردشگاه طولی بود که محلات شاهی را در شهر به باغهای حومه متصل می‌کرد. عناصر اصلی طرح این گونه باغ انتظامی مستقیم بود با عرضی چندان فراخ که جویها و حوضها همراه با درختان کاج و سرو را فراگیرد، و لبه‌های این خیابان به عمارتهای سردر باغهای مختلف آراسته بود.

موضوع آخری که در زمینهٔ نقشه‌های کمپفر قابل بحث است گونه‌های مختلف بناهایی است که در باغها یافت می‌شده است. در مجموعهٔ شاهی اصفهان، عمارتهای بسیاری می‌توان یافت که در دربار ایران از آنها استفاده می‌شد و در جاهای دیگر نیز همان نامها را داشت، که مؤید دلالت آنها بر گونه‌هایی واحد است. چندین بنا به نامهای عالی‌قاپو و چهل‌ستون و هشت‌بهشت و جهان‌نما هست؛ و دلاواله می‌گوید که همهٔ کاخهای شاه را به يك روش می‌سازند.^{۵۷}

(28) Ruy Gonzales de Clavijo

ت ۱۹. نمای کوشک واقع
در امتداد دیوار شمالی
باغ خلوت

است، اما در بسیاری از ایوانها، سقف بر دو یا چند ستون متکی است. در متن «در دانستن عمارت و طرح آن» که پیش تر یاد شد، واژه‌های طنّی و یورد مترادف ایوان به کار رفته است. در آنجا آمده است که ایوانهای بزرگ را با طاق آراسته به مقرنس و فیل گوش و طاقچه می پوشانند. به هر حال، در همه طرحهای کمپفر هرگاه که از ایوان به همین عنوان یاد شده، با طاق رسم شده است.

از زمان اشکانیان، ایوان سیمای اصلی تقریباً همه گونه‌های بنای ایرانی بوده است. ایوان و تالار به سبب ویژگیهای فضایی‌شان، عناصر مسلط در ترکیب‌بندی کوشکهای باغ بود. این فضاهای نیمه‌باز در امتداد محور اصلی باغ قرار داشت.

طرح چهارایوانی‌ای را که در عمارت واقع در دیوار غربی باغ خلوت تصویر شده است (ت ۹) می توان طرح اصلی کوشک باغ به حساب آورد. این طرح متشکل است از چهار ایوان واقع بر چهار بازوی یک چلیپا، که طاقهای آنها متکی بر عناصر سازه‌ای عمودی و افقی حجره‌های زاویه در دو طبقه است. فضای چهارگوش واقع در وسط این طاقها را با گنبد^{۶۶} یا طاقی چهارگوش می پوشانند و بر فراز آن کلاک نورگیری هرمی می‌نهند. عمارت اوچی مرتبه (در لغت به معنای سه طبقه) نیز بر چنین پلانی استوار است (ت ۱۰)؛ اما در نمای ترسیمی کمپفر (ت ۱۶)، تنوع جالبی در هم‌کناری ایوان سه طبقه هست.

یکی از عناصر اصلی طرح انتظام باغهای ایرانی عمارت سردر یا بالاخانه است؛^{۶۷} یعنی بنای ورودی‌ای که سیاحان اروپایی آن را «کاخ بالای سردر» یاد کرده‌اند.

تأثیر بصری متفاوتی دارد. ستونهای چوبی هشت‌بهشت و چهل‌ستون و آینه‌خانه ساقه‌های هشت‌ضلعی آینه‌کاری شده و سرستونهای مقرنس داشت. تندیس شیرهایی که سرهای‌شان را به جهات مختلف گردانده‌اند پاستونی برای ردیف میانی ستونهای تالار بود. این شیوه به روشنی یادآور کهن‌ترین سنتهای ایرانی است. ژرژ پرو^(۲۱) با توجه به اینکه استفاده از تیرهای چوبی در معماری هگمتانه الگویی برای تالارهای ستون‌دار هخامنشی بوده است،^{۶۳} شباهتهایی میان توصیف پولوبیوس^(۳۰) و تالار چهل‌ستون می‌یابد. اینکه الگوی تالار صفوی ناشی از توجه به معماری ایران باستان بر اثر تغییر پایتخت بوده باشد، یا رویکرد بیشتر اروپاییان به عتیقات، یا اینکه الگوی عناصری چون تالار صفوی در جای دیگری باشد، موضوعی است که باید بررسی شود.

دلّال‌واله در معرفی تالار به منزله مهم‌ترین مکان برای بار عام شاه توضیحاتی داده است:

بزرگان ایران و شاه بار می‌دهند و مذاکره می‌کنند و در دیوان‌خانه‌شان جلوس می‌کنند. آنان تالار بارشان را دیوان‌خانه می‌خوانند، که مکانهایی است رفیع و واقع در میان باغها و حیاطها، که جلوشان تماماً باز است؛ همچون ایوانهای ستون‌دار و رواقهای ما.^{۶۵}

ایوان در ادبیات فارسی هم به کاخ دلالت می‌کند و هم به فضایی نیمه‌باز که مهم‌ترین بخش کالبدی کاخ است. با وجود این، معنای معمارانه‌اش تالاری به ارتفاع معادل دو طبقه است که از سه جانب با دیوارهای باربر بسته است و طرف چهارم‌ش باز است. این فضا همواره طاق‌دار

(29) George
Perrot

(30) Polybius

ت ۲۰. منظره کاخ
گلدسته که بر فراز آن
یک پروانه دیده می شود

نشان می دهد. این انگاره عبارت است از پلانی چلیپایی و چهارایوانی، که کمپفر آن را «عمارت» خوانده، که جلوش «تالار»ی قرار دارد.

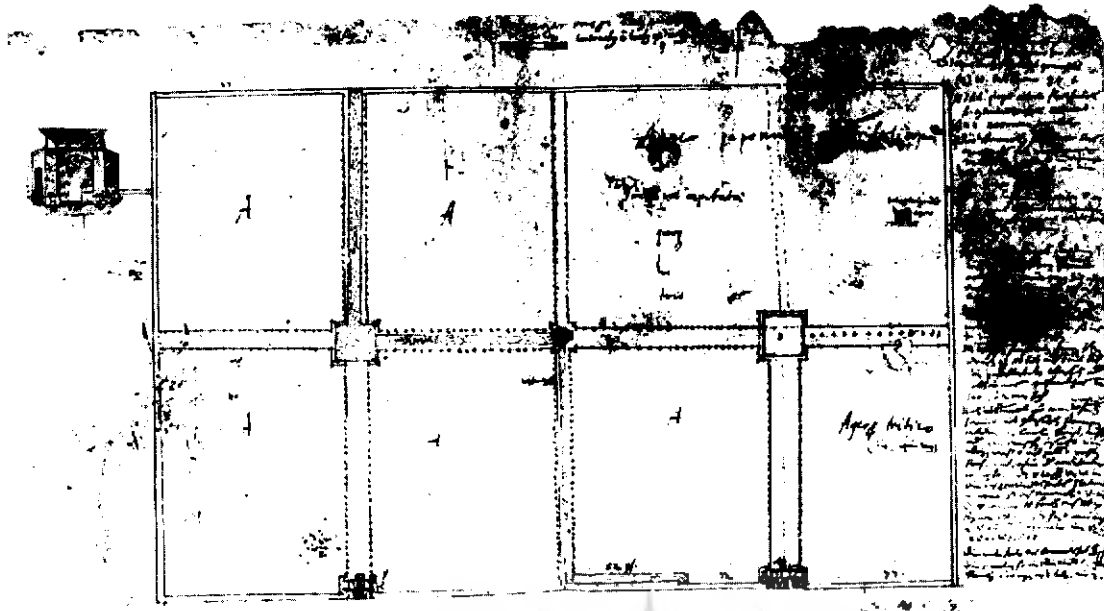
بنای چهل ستون اصفهان از معدود بناهای باقی مانده از دولتخانه صفوی است، که دامنه تنوع و پیچیدگی فضاها را در طرح نشان می دهد. دو ایوان با ستونهای چوبی را به جبهه های شمالی و جنوبی هسته مرکزی اولیه ای افزوده اند. این هسته در جناحهای شمالی و جنوبی اش بر پلان چلیپایی مبتنی است. جبهه شرقی با حجره های دوسویه و یک شاه نشین رو به تالار [ستون دار]، تفصیل بیشتری یافته است.

روش غیر معمول ترکیب بندی تالار و ایوان را می توان در طرح گوشک واقع در ضلع شمالی دیوار باغ خلوت دید (ت ۱۹). تالار تمامی نمای گوشک به سمت باغ خلوت را اشغال کرده و متکی بر هشت ستون بزرگ در

بیشتر این بناها پلان چهارایوانی دارند و جبهه ورودی آنها را گشوده می گذاشتند؛ همچون سردر باغ هزارجریب در اصفهان (ت ۱۳). بنا بر این، نمای سه بخشی جلوه مشترک این بناها بود. پیسترو دلاواله می گوید همه بالاخانه ها را مطابق یک الگو می سازند و می آریند.^{۶۸} طرح ترسیمی کمپفر از سردر باغ بلبل (ت ۱۷) تنوع در پلان عمارتهای سردر را نشان می دهد. سردر باغ بلبل از گردشگاه چهارباغ در آنجا به صورت دو نوع ایوان تصویر شده است که مطابق پلانی دارای فرورفتگی استقرار یافته اند. یکی از بالاخانه های متقارنی که خیابان چهارباغ را می آراسته در عکسی که هولتسر^(۳۱) در خلال سالهای ۱۸۸۰ و ۱۸۹۰ برداشته^{۶۹} تصویر شده است.^{۷۰}

از آنجا که بناهای عالی قاپو را به منزله سردر اصلی دولتخانه ها می ساختند، طرح آنها گونه ای پیچیده تر از «عمارت سردر» است. مشهورترین عمارت عالی قاپو عمارت واقع در اصفهان است. این عمارت شامل بنایی است مکعب شکل و پنج طبقه که هسته اصلی اش مبتنی بر پلانی چلیپایی است، و در جلو آن سردری است که تالاری مشرف بر میدان نقش جهان بر بالای آن است.^{۷۱} به نظر هیئت مرمت ایزمئو، این تالار بعداً به کاخ الحاق شده است.^{۷۲} منظر ترسیمی هوفستد فان اسن^{۷۳} می تواند در تعیین تاریخ این الحاق کمک کند؛ چرا که مرحله ای از احداث عمارت را پیش از افزوده شدن ستونها [و پس از افزوده شدن قسمت پیش آمده زیر تالار] نشان می دهد. شاید تالار از ابداعات شاه عباس اول بوده باشد. عالی قاپوی قزوین که متعلق به اوایل دوره صفویه است (ت ۶)، تالار ندارد. این عمارت به واسطه ایوانی بر میدان مشرف است که با ایوانهای سه طبقه [بجاورش] هماهنگ است و نمایی پلکانی می سازد که رانش طاق [ایوان اصلی] را می گیرد. تصویری که سردر باغ شاهی کاشان را نشان می دهد (ت ۱۸) فوق العاده جالب است؛ زیرا نماهای سردر در سمت باغ با ایوانی به ارتفاع معادل دو طبقه تصویر شده که سقف آن بر ستونهای چوبی متکی است؛ و نمای خارجی سردر با ایوانهایی دارای طاق دوجنشی.

تلفیق ایوان و تالار مضمونی مسلط در ترکیب بندی تعدادی از بناهاست، شامل چهل ستون و آینه خانه و عمارت هزارجریب. پلان عمارت هزارجریب در نقشه ای اجمالی از کمپفر (ت ۱۴) انگاره اصلی طرح این عمارت را

ت ۲۱. منظره عمارت
باغ میرآخورباشی

وجه است، به نحوی که فضای میانی اش از طریق هشت ایوان، با فضاهایی فرعی در میان هر دو ایوان، به بیرون می‌نگرد. [در حجم بیرونی بنا] هسته میانی هشت گوش کوشک از بالای ایوانها بیرون زده و صورت کلاه‌فرنگی‌ای با سقف چوبی دارد. مضمون قرار دادن بنایی سبک بر روی پایه‌ای سنگین به نوعی مشابه قرار دادن تالاری در جلو بناست. همین مضمون در کوشک میانی باغ میرآخورباشی (ت ۲۱) در کنار گردشگاه چهارباغ در اصفهان نیز حضور دارد. این کوشک بر پایه سنگین هشت و نیم هشت مبنی بود که در آن، «پرواره»^{۶۹} چوبی بر روی فضای چهارگوش مرکزی کوشک قرار داشت.

کوشکهای هشت گوش کوچک تر را که از همه جهات باز بود و سقفی مسطح داشت، مانند کوشک مجاور استخر^{۸۱} در باغ هزارجریب اصفهان (ت ۲۲)، برای استفاده افرادی اندک منظور می‌کردند. گاهی چنین کوشکهایی را در میان استخری بزرگ می‌ساختند. گونه‌ای دیگر از کوشک که در نقشه‌های کمپفر «خرگاه»^{۸۱} نامیده شده («می‌توان گفت بنایی است گنبدین که شکلش مطابق نیاز تغییر می‌کند»)^{۸۲}، روشی جالب از به‌کارگیری بناهای سبک و سنگین را نشان می‌دهد. در نقشه کمپفر (ت ۲۳)، بر روی پایه‌ای هشت گوش مرکب از قوسهای بزرگ در همه جوانب، سازه‌ای چوبی قرار دارد و بر این سازه، خیمه‌ای عظیم افراشته‌اند.

سه جبهه باز تالار و شش ستون فرعی در بالای دیوار پشتی است. در اینجا سطحه‌ای نیم طبقه، تالار را از ایوانی مشرف بر باغ چهل ستون جدا می‌کند.

پلان اصلی چلیپایی مینا را در گونه‌ای به‌کار برده‌اند که در آن، حجره‌های زاویه گوشه‌های شان پخ می‌خورد و موجب می‌شود فضای میانی هشت گوش پدید آید که برای طاق گنبدین مناسب‌تر است. این طرح در عمارت جهان‌نمای شیراز^{۷۲} و فرح‌آباد و در کوشک پیچیده دولت‌خانه اصفهان، یعنی هشت بهشت، به کار رفته است. هشت بهشت اصفهان^{۷۵} هنوز پا برجاست و بر زیبایی و بداعت این گونه کوشک، که در باغها بسیار متداول بوده است، صحنه می‌گذارد. در هشت بهشت، هسته اصلی مبنی بر پلان چهارایوانی است که در آن، حجره‌های زاویه به صورت هشت گوشهایی طراحی شده که ایجاد ایوانهایی در اندازه‌های مختلف را، بسته به شیوه اتصال آنها با اتاقهای گوشوار،^{۷۶} ممکن کرده است.

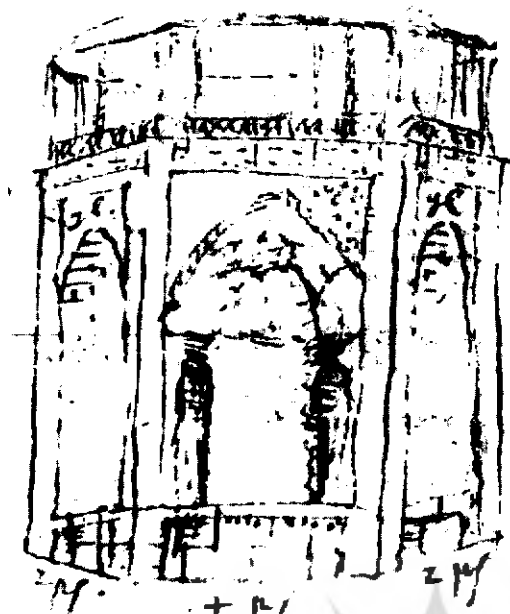
هشت بهشت اوزون حسن (حک ۸۷۳-۸۸۲ م) / ۱۴۶۸-۱۴۷۸ م) در تبریز هم، بنا بر توصیفهای یوزافات باربارو^{۷۷(۲۲)} و نگاره‌ای که مطراقچی کشیده، چنین طرحی داشته است و معلوم می‌کند که گونه‌ای به نام «هشت بهشت» پیش از آن تعریف شده بوده است. عمارت گلدسته^{۷۸} که پلان و نمای آن در نقشه‌های کمپفر ترسیم شده (ت ۲۰)، صورتی از کوشک هشت ضلعی، با شانزده

(32) Josafat
Barbaro

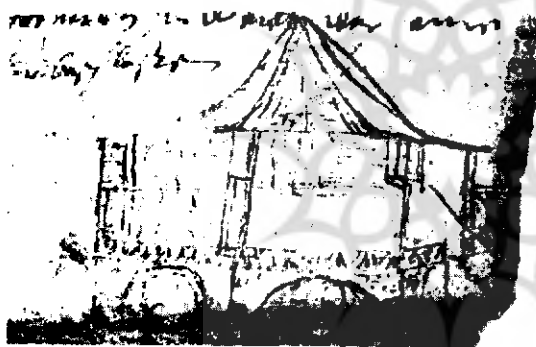
مطالعه نقشه‌های کمپفر از گونه‌های کوشک در دوره صفوی مجال این نتیجه‌گیری را می‌دهد که هر چند بناهای باغ عمدتاً مرکب از فضاهایی نیمه‌باز بوده‌اند، از نظر اندازه و شکل و مصالح اقسام متنوعی داشته‌اند. باید نقشه‌های کمپفر از باغها و کاخهای شاهی را تحلیلی جامع‌تر کرد؛ اما در این مرحله فرضیاتی را می‌توان مطرح کرد. نقشی که میدان و خیابان چهارباغ به ترتیب در ربط با مجموعه دولت‌خانه و باغهای حومه داشتند، به‌کفایت در اسناد و مدارک روشن شده است. این فضاها به واسطه ابعاد و کالبد و شیوه‌های معماری‌شان در غناسازی، در بافت شهری نقشی ساختاری داشتند و صحنه‌ای برای غایش شکوه و جلال دربار پدید می‌آوردند.

از لحاظ اصول ترکیب‌بندی، باید تصور قالبی متداول را در زمینه پیروی شدید از اصل تقارن با محورهای معین و خشک در طرح انتظام بناها را اساساً اصلاح کنیم. در حقیقت، تحلیل دقیق نقشه‌ها به ما امکان می‌دهد که نوعی گرایش به وزن و ضرباهنگ، تقارن موضعی، سلسله‌مراتب، تشخیص محورها، به‌علاوه وقوع برخی بی‌نظمیها را در بناها تشخیص دهیم. این گرایش، از سلیقه‌ای خاص در علاقه به مناظر بدیع حکایت می‌کند که در معماری ایرانی نهفته است. این تحلیل توضیح می‌دهد که چگونه طرح با وضع موجود زمین، چه از نظر ارتباط با بافت شهری و چه وضع توپوگرافی، انطباق یافته و چگونه در طی زمان دستخوش تغییرها و الحاقها شده و در نتیجه، گونه‌ای از بنا پدید آمده که از الگوی انتزاعی بسی دور است. از آنچه تا کنون از تحلیل اسناد به دست آمد، می‌توان فرض کرد که نامهای باغها و کوشکهایی که به‌کرات به‌کار رفته بر وجود گونه‌هایی خاص دلالت می‌کند. باغ تخت و چهارباغ و خیابان چهارباغ و چهل‌ستون و هشت‌بهشت و عالی‌قاپو را می‌توان از این قبیل دانست. به هر حال، لازم است که این فرضیه با شواهدی بیشتر تأیید و تحکیم شود.

رویکردی جدید در تحقیق در این موضوعات و دیگر مسائل این است که در منابع تصویری‌ای که تا کنون از نظر محققان پنهان مانده به جستجوی شواهد برآئیم؛ خصوصاً طرحهای اصلی در سفرنامه‌های سیاحان اروپایی که نسخه‌های چاپی‌شان معروف است، لیکن هنوز این شواهد را باید در منابع موثق نسخ خطی آنها جست. □

ت ۲۲. باغ هزارجریب، کوشک هشت‌ضلعی با دریاچه‌ای مصنوعی

ت ۲۳. خرگاه، ساختمانی هشت‌ضلعی با خیمه‌ای بر روی آن

کتاب‌نامه

- آریانیور، علیرضا. پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های تاریخی شیراز، تهران، ۱۳۷۵.
- اسکندریبگ ترکمان. تاریخ عالم‌آرای عباسی، تهران، تصحیح ایرج افشار، ۱۳۶۴.
- جباری انصاری، میرزا حسن خان. تاریخ اصفهان و ری، تهران، ۱۲۹۳.
- شفقی، سیروس. جغرافیای اصفهان، اصفهان، دانشگاه اصفهان، ش ۱۴۴ (۱۳۵۱).
- مطراقچی، نصح صلاح. بیان منزل سفر عراقین سلطان سلیمان خان، آنکارا، ۱۹۷۶.
- هولسر، ارنست. ایران در ۱۱۳ سال پیش، به کوشش محمد عاصمی، تهران، ۱۹۷۶.
- یزدی، شرف‌الدین علی. ظفرنامه، تهران، ۱۳۳۶.

Alemi, Mahvash. "I giardinireali di Ashref e Farahabad," in: *Il Giardino islamico*, ed. Attilio petruccioli, Milan, Electa, 1994.

Persia, London, 1892, rpt., Tehran, 1976.

Pope, Arthur Upham. "A Sasanian Garden Palace," in: *Art Bulletin* 15 (1933), pp. 75-85.

Sarre, Frederick. *Denkmäler persischer Baukunst*, Berlin, 1910.

Stronach, David. "Čaharbag," in: *Encyclopedia Iranica*, ed. Ihsan Yarshater, London and New York, 1989.

———. "Excavations at Pasargadae, Third Preliminary Report," in: *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, no. 3 (1965).

———. "The Royal Garden at Pasargadae: Evolution and Legacy," in: *Archaeologia Iranica et Orientalis miscellanea in honorem Louis Vanden Berghe*, Ghent, 1989, pp.475-502.

———. "The Royal Garden," in: *Pasargadae, a Report on the Excavations Conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963*, Oxford, 1978.

Texier, Charles. *Description de l'Armenie, de la perse, et de la mesopotamie*, Paris, 1842-52, 2 vols.

Valle, Pietro della. MS. Biblioteca Apostolica Vaticana. Cod. Ottob. Lat. 3382.

Wilson, Ralph Pinder. "The Persian Garden: Bagh and Chahar Bagh," in: *The Islamic Garden*, ed. Elisabeth B. MacDougall and Richard Ettinghausen, Washington, D.C., Dumbarton Oaks, 1976.

پی نوشت ها

۱. مهوش عالمی تحصیل خود را در رشته معماری در دانشگاه تهران شروع کرد. بعد از یکی دو سال، برای ادامه تحصیل به ایتالیا رفت و به مدت هشت سال در نزد کوارونی، استاد برجسته ایتالیایی، به تحصیل معماری پرداخت. سپس به ایران بازگشت و تا سال ۱۳۵۸ در دانشگاه تهران مشغول به تدریس معماری بود. در این سال به ایتالیا بازگشت تا تحصیل خود را در دوره دکتری در خصوص باغ ادامه دهد. در آن زمان دوره دکتری در موضوع باغ برای اولین بار در دانشگاه ونیز ایتالیا تشکیل شده بود. او اکنون به تحقیق و فعالیت معماری مشغول است.

و —

۲. این مقاله ترجمای است از:

Mahvash Aleami, "The Royal Gardens of safaavid Period: Types and Models", in: *Gardens in the Time of the Great Muslims Empires*, ed. Attilio Petruccioli, Leiden, Brill, 1997, pp.72-93.

۳. عضو هیئت علمی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری و دانشجوی دوره دکتری باستان‌شناسی دوران اسلامی دانشگاه تهران

۴. شایان ذکر است که کاخ کوروش در پاسارگاد قرار دارد و مجموعه تخت جمشید از زمان داریوش اول به بعد، یعنی پس از کوروش و جانشینش کمبوجیه، برپا شد. م.

5. Petrus Bedik, *Cehil Sutun: seu explicatio utriusque celeberrimi an pretiosissimi, theatri quadraginta columnarum in preside Orientis*.

6. Charles T  xier, *Description de l'Armenie, de la perse, et de la mesopotamie*, vol.2, pp.124, 119.

7. David Stronach, "Čaharbag"; idem, "The Royal Garden", p.107, fig.48; idem, "the Royal Garden at

———. "Ilygiardino persiano: tipi e modelli," in: *Il Giardino islamico*, ed. Attilio Petruccioli, Milan, Electa, 1994.

Bedik, Petrus. *Cehil Sutun: seu explicatio utriusque celeberrimi an pretiosissimi, theatri quadraginta columnarum in preside Orientis*, Vienna, 1678.

British Museum Quarterly 18. 1 (March 1953).

Bruin, Cornelis de. *Voyage de Corneille le Brun par la Mascovie en Perse et aux Indes Orientales*, Amsterdam, 1718.

Chardin, Jean. *Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient*, Paris, 1811.

Clavijo, Ruy Gonzales de. *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, transl. Guy le Strange, London, 1928.

Coste, Pascal. *Monuments modernes de la Perse*, Paris, 1867.

Galdieri, Eugenio. "Two Building Phases of the Time of Shah Abbas I in the Maydane-i Shah of Isfahan," in: *East and West*, N.S. 20, 1-2(1970).

———. "Les palais d'Isfahan," in: *Iranian Studies* 7, 3-4 (1974).

———. "Relecture d'une gravure allemande du XVII  me siècle comme introduction a une recherche archéologique," in: *Archaeologische Mitteilungen aus Iran 6, Akten des VII. internationalen Kongresses für Iranische Kunst und Archäologie München 7-10 September 1976*, Berlin, Dietrich Reimer Verlag, 1979, pp.560-570.

Grey, C. (ed.). "The Travels of a Merchant in Persia," in: *A Narrative of Italian Travels in Persia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, London, Hakluyt Society, 1873.

Hoffmann, Birgit. "Boyutat-I saltanati," in: *Encyclopedia Iranica*.

Ms Sloane 2907, Indian Office Library, British Library.

MS Sloane 2910, Indian Office Library, British Library.

MS Sloane 5232, Indian Office Library, British Library.

MS Sloane 5234, Indian Office Library, British Library.

Kaempfer, Engelbert. *Amoenitatum Exoticarum politico-physicomedicarum fasciculi v quibus continentur variae relationes...*, Lemgo, 1712, rpt. Tehran, 1976.

———. *The History of Japan Together with a Description of the Kingdom of Siam*, transl. G. Scheuchzer, London, 1727, 2 vols.

———. *Werk und Wirkung. Vortrage der Symposien in Lemgo (19-22.9.1990), und in Tokyo (15-18.12.1990)*, ed. Detlef Haberland, Stuttgart, F. Steiner, 1993.

Meier-Lemgo, Karl. *Engelbert Kaempfer: Leben, Reisen, Forschungen nach der bisher unveroffentlichten Handschriften Kaempfers im Britischen Museum bearbeit*, Stuttgart, 1937.

Parrot, George and Charles Chipiez. *History of Art in*

محلات مختلف اصفهان تقسیم می‌کرد. تعدادی از معروف‌ترین مادیها که هنوز هم جاری‌اند عبارت‌اند از: مادی فدن، مادی نیاضرم و مادی فرشادی. م.

۲۱. از طرح دولت‌خانه این‌طور برمی‌آید که کمپفر متوجه موازی نبودن خیابان چهارباغ با میدان نقش جهان نشده بوده. البته در کنار نقشه اشتباه خود را با نوشتن جهت جنوب- جنوب غربی برای خیابان جبران کرده است. با وجود این، در پرسپکتیو میدان و در دورنمای دولت‌خانه اصفهان (planographia sedis regia)، خیابان در جهت صحیح نشان داده شده است. این اشتباهی بود که زیاد اتفاق می‌افتاد و در بلاتی که کوست از همین قسمت ترسیم کرده نیز دیده می‌شود.

۲۲. نقشه‌ای که سلطان سیدرضاخان در مقیاس ۱:۴۰۰۰۰ از اصفهان برداشت، در سال ۱۳۰۲ق به چاپ رسید.

23. Pascal Coste, *Monuments modernes de la Perse*.

۲۴. از مقایسه این سازمان‌دهی فضایی با پلانهای بازسازی‌شده براساس بقایای کاخهای دوره ساسانی که بر ترکیب محوری مبتنی است، معلوم می‌شود که طرح انتظام کلی دولت‌خانه اصفهان بسیار آزادتر است.

۲۵. غوغته‌ای شاخص در این زمینه مسجد جامع است که در حیاط میانی آن، نظم در محورهای تقارن آشکار شده؛ اما دیوارهای بیرونی تابع شکل هندسی خاصی نیست و سردرش تنها عنصر برجسته معماری است که نمایی رو به بیرون دارد.

[مترجم در سمت باستان‌شناس عضو هیئت مشترک ایرانی-ایتالیایی ابریانو (ISIAO) است، که از زمستان ۱۳۷۹ کار خود را به منظور ادامه مطالعات باستان‌شناسی مسجد جامع اصفهان از سر گرفته است.

در این همکاری، این توفیق دست داد که درباره توضیح نویسنده در پی‌نوشت مزبور، با زنده‌یاد آقای پروفسور اومبرتو شرانو (Umberto Scerrato) سرپرست این هیئت گفتگو کند. او که به مدت هفت سال (۱۹۷۱-۱۹۷۹) در این مسجد کاوشهای دامنه‌داری انجام داده و سی سال از زندگی خود را در مطالعه و تحقیق در این بنا صرف کرده بود، با این نظر خاتم‌عالی مخلف بود و به مترجم چنین گفت: «باید به این نکته توجه داشت که مسجد جامع اصفهان یکی از آثار ارزنده معماری اسلامی است که تداوم این هنر را در طول دوران اسلامی نشان می‌دهد.

این مسجد طی چند دوره، تغییراتی عمده به خود دیده، به‌طوری که در هر دوره بخشهای متعددی به آن اضافه شده است. شکل‌گیری ابعاد نامنظم بیرونی آن به علت تبعیت از بافت شهری پیرامون است. بدین ترتیب که در دوره‌های مختلف به تدریج این بخشها بصورت ملحقات به پلان اصلی اضافه شده است. ضمناً مسجد جامع، با توجه به اینکه در مرکز اصفهان قبل از دوره صفویه قرار داشته، بر حسب نیاز چندین ورودی داشته و ورودیهایش صرفاً به یک سردر با نمایی بیرون‌گرا محدود نمی‌شود. یکی از این ورودیهها به کاخ شاه، که در مجاورت مسجد قرار داشته، و بقیه به چند محله در اطراف مسجد مرتبط می‌شده است؛ و در همه آنها برون‌گرایی با تماسی و تزئین به چشم می‌خورد. از شادروان پروفسور شرانو، که افزون بر این راهنمایی ارزنده و راهنمایی‌هایی دیگر درباره مطالب مندرج در این مقاله، مترجم را در برگردان قسمتهای لاتینی متن باری کردند، قدردانی می‌کنم.]

26. Birgit Hoffmann, "Boyutat-i saltanati".

بیوتات در دوره صفویه به بخشی از مجموعه شاهی گفته می‌شد که شامل «کارخانه»ها بود. کارخانه‌ها همه اقسام خدمات دربار را بر عهده داشتند.

۲۷. «میدان» واژه‌ای پهلوی است که امروزه به برخی اماکن عمومی شهری گفته می‌شود؛ اما عموماً به محوطه‌های وسیعی برای اسب‌دوانی و بازی چوگان اطلاق می‌شود. میدان واحد اندازه‌گیری مسافت برابر یک‌سوم مایل نیز بود.

28. MS Sloane 5232, fol. 36:

برخی از این باغها و خیابان چهارباغ با مداد مشخص شده است؛ جهت چهارباغ صحیح می‌نماید. از اینجا معلوم می‌شود که این طرح را از بالای رواقهای ضلع شرقی میدان کشیده است.

۲۹. اسکندریبگ ترکمان در تاریخ *عالم‌آرای عباسی*، در میان کارهای

Pasargadae: Evolution and Legacy", pp.475-502; idem, "Excavations at Pasargadae, Third Preliminary Report".

اینکه واژه «چهارباغ» به گونه خاصی از باغ با پلان چهار قسمتی اطلاق می‌شده است یا نه جای سؤال دارد. در مقاله‌ای در نشریه Environmental Design, no.1 (در سال ۱۹۸۶) به استناد مطالبی که در رساله *ارشاد الزراعه* درباره باغهای گونه چهارباغی آمده، ارتباط اصطلاح چهارباغ با پلان چهارقسمتی را رد کرده‌ام.

8. Ralph Pinder Wilson, "The Persian Garden: Bagh and Chahar Bagh".

۹. برای یافتن طرحهای مستند و مقیاس‌دار، باید به طرحهای سیاحان قرن نوزدهمی‌ای چون کر پورتر، معماران فرانسوی تکسیه و کوست، یا آثار نقاشانی مانند اوژن فلاندن و ژول لورانس مراجعه کنید.

۱۰. برخی از این مستندات اخیراً در این مقاله به چاپ رسیده است: Mahvash Alemi, "Illygiardino persiano: tipi e modelli".

11. Karl Meier-Lemgo, *Engelbert Kaempfer: Leben, Reisen, Forschungen nach der bisher unveröffentlichten Handschriften Kaempfers im Britischen Museum bearbeit*; Engelbert Kaempfer, *The History of Japan Together with a Description of the Kingdom of Siam*; Detlef Häberland (ed.), *Engelbert Kaempfer, Werk und Wirkung, Vorträge der Symposien in Lemgo*.

12. Engelbert Kaempfer, *Amoenitatum Exoticarum politico-physicomedicarum fasciculi v quibus continentur variae relationes...*, p.179.

۱۳. کمپفر در مواردی که به احوال ایرانیان مربوط بود، در تحقیق خود از پدر دومان، رئیس صومعه کاپوسنها در اصفهان کمک بسیار گرفت. او سی سال در سمت مترجم در خدمت دربار ایران بود و زبان فارسی می‌دانست و در آن زمان، هیچ اروپایی به اندازه او درباره ادب و رسوم ایرانیان اطلاعات نداشت. در میان دست‌نوشته‌های کمپفر در موزه بریتانیا، این نوشته‌ها از رافائل دومان گرفته است:

"Descriptio persis communicata duo Engelberto Kampfero Ispahan 1684, cum grammaticalLingua turcica"; "Relatione del Clarissimo Vincentio Alessandri Ambasciatore al Re di Persia per la Ser. ma Repubblica di Venetia".

۱۴. برای ماجرای اینکه سر هانس اسلون چگونه این دست‌نوشته‌های کمپفر را به دست آورد، نک:

British Museum Quarterly 18, 1 (March 1953).

15. MS Sloane 5232, fol.38;

اندازه‌ها در کنار خطوط نقشه نوشته شده و مبدأ آنها از نقاط گوناگونی است که در بالای نقشه با حروف مشخص و فهرست شده است. در MS Sloane 5232, fol.38v فهرست دیگری از همان اندازه‌گذارهاست که نقاط را مشخص می‌کند.

16. Istituto Italiano per il Media ed Estremo Oriente

مؤسسه ایتالیایی خاورمیانه و خاور دور. و.

17. Eugenio Galdieri, "Les palais d'Isfahan", pp.3-4.

۱۸. بنا به نوشته میرزا حسن‌خان جابری انصاری در تاریخ اصفهان و ری، ص ۳۳۵، قسمت غربی این میدان در زمینی به نام باغ نقش جهان ساخته شد، و عالی‌قاپو بر اثر الحاقی جدید روی بنایی تیموری، متعلق به همین باغ، به‌وجود آمد.

۱۹. کمپفر در دیباچه کتابش *Amoenitatum Exoticarum* گفته که اندازه‌گیری با مقیاس گام صورت گرفته و توضیح داده است که هر چند گامهای او اندازه کاملاً یکسانی ندارد، به تقریب هر گامش معادل دو پای هندسی است.

۲۰. در دوره صفویه برای تقسیم آب زاینده‌رود در سطح شهر اصفهان، با ابتکار شیخ بهایی نهرهای متعددی از رودخانه منشعب کردند که مردم اصفهان به آنها مادی می‌گویند. مادیها آب مورد نیاز شهر را در

۴۳. در میان آثار صفوی که در پی حفاریهای هیئت ایزمئو در اصفهان کشف شد، يك ساختمان چهارایوانی در امتداد دیوار شرقی باغ بلبل بود که با پلان ترسیمی کمیفر از دروازه باغ بلبل مطابقت دارد:

MS Sloane 2912, fol.93.

نك:

Galdieri, "Relecture d'une gravure allemande du XVIIème siècle comme introduction a une recherche archéologique."

44. MS Sloane 5234, fol.7.

این نسخه خطی طرحهای متفرقه هوفستد فان اسن و دکتر ادوارد براون (*Miscellaneous Drawings by G. H. Van Essen and Dr. Edward Browne*) نامگذاری شده است. در شرح تصویر، آن را باغ فردوس یاد کرده‌اند، که تحت فردجه نیز خوانده می‌شد.

۴۵. اصطلاح «تخت» هم به سطحه یا تختان یا مکانی مسطح گفته می‌شود و هم به کرسی شاهی.

۴۶. باغ تخت واقع در ابتدای خیابان چهارباغ استناست.

۴۷. علیرضا آریابویر، پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های تاریخی شیراز، ص ۲۲۶.

۴۸. شرف‌الدین علی یزدی، *ظفرنامه*، ج ۲، ص ۱۸.

49. MS Sloane 5232, fol.45v.

عنوان این نسخه نقشه‌های اصلی دکتر انگلبرت کمیفر ترسیم شده به دست خودش و تهیه شده در مسافرت‌هایش در مسکو و ایران و هند شرقی (*Original Drawings of Dr. Engelbert Kaempfer Drawn by Himself and Collected in His Travels through Moscow, Persia and the East Indies*) است.

50. Kaempfer, *Amoenitatum Exoticarum*, pp.192-195.

51. Ms Sloane 2907, fol. 97v.

52. Ms Sloane 5232, fols. 45(left), 43, 45(right), 40, 42, 42v.

53. Pietro Della Valle, *MS. Bibliotheca Apostolica Vaticana*, cod. Ottob. lat. 3382, fol. 262.

54. Kaempfer, *Amoenitatum Exoticarum*, p.173: "velut sub viridi porticu".

۵۵. در شیراز و تبریز و قزوین ساختارهای مشابهی بود، سیروس شفق، جغرافیای اصفهان، ص ۲۵۹. چهارباغهای دیگری در شهرهای بلخ، اندجان، کندوز، مشهد، و بخارا و همچنین اصفهان بود؛ اما به جز اصفهان، معلوم نیست منظور از آنچه در متون «چهارباغ» خوانده شده باغ چهارباغ است یا خیابان چهارباغ.

۵۶. راسته مصلا خیابان مستقیم بود که از تنگ الله اکبر به شیخ میرعلی حزه امتداد می‌یافت. در این خصوص، نك:

Jean Chardin, *Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient*, vol.18, p.416:

"La porte de la Ville méne en une rue qu en est le plus bel endroit etant longue et droite, large de 50 pas borde des Cotes de jardins de deux cents pas de face, don t les entrees sont de grands portails fait en demi-dome, avec de pavilion au dessus, Vis à Vis L'un de L'autre, et repondent L'un a L'autre en symetrie et en grandeur. Le milieu de la rue est marque par un grand basin carre don't les bords sont de marbre toujours plein d'eau lequell a 40 pas de face , autant que la rue a de largeur, de manière qu'on ne pourroit passer aux cotes netoit que les deux pavilions qui sont vis à vis du bassin se retirent trente pas en dehors pour laisser le passage. Cette belle rue est terminée par un bazar assez long qui aboutit au maydan, qui est la place publique."

شاه عباس از ساخت مسجدی در جنوب میدان نقش جهان و مسجدی دیگر روبه‌روی درگاه دولت‌خانه؛ مدرسه؛ دارالشفاء؛ حمامات؛ قیصریه؛ بازارگاهی دور تا دور میدان، با بالاخانه؛ کاروان‌سراها؛ درگاه پنج طبقه دولت‌خانه، خلوت‌خانه‌های زینگاری به نامهای سروستان و نگارستان و گلدسته؛ عمارتی پنج طبقه؛ حوض‌خانه‌ها؛ و خیابانی به نام چهارباغ به طول تقریبی يك فرسخ، با باغات و بساطین در دو سوی آن خیابان، و عمارت‌های باشکوه در هر کدام از باغها، نام می‌برد. پلی چهل چشمه در وسط خیابان بر روی زاینده‌رود بود.

۳۰. فواصل بین عمارت سردر با مقیاس گام در قسمت بالای سمت چپ این نقشه درج شده است. تعداد طاق‌ناهای منظم بین سردرها نیز در بالای هر قسمت از رواق در پرسکتیو ذکر شده است. اشیای خرد و اسبابها و جانوران از کاربرد این فضا برای بازیهای گوناگون حکایت می‌کند.

۳۱. نصح صلاح مطراچی، بیان منزل سفر عراقین سلطان سلیمان خان، برگه‌های ۲۷ و ۲۸ الف از نسخه اسلون ۵۹۶۴، تبریز را نشان می‌دهد که در آن، در سمت چپ رودخانه، باغ شاهی یا کوشک هشت‌بهشت در مرکز به‌خوبی در کنار میدان صاحب‌الامر مشاهده می‌شود.

۳۲. در اشرف میدانی بود که به منزله جلوخان مجموعه شاهی عمل می‌کرد. در فرج‌آباد میدانی همانند میدان شاه اصفهان با رواق‌هایی دارای مغازه، مسجد، کاروان‌سرا، مدرسه، و سردر باغ‌های شاهی بود. برای بازسازی تصویری این میدانها، نك:

Mahvash Alami, "I giardinireali di Ashref e Farahabad".

۳۳. نام بیشتر این باغها در متون تاریخی ذکر شده؛ ولی با مراجعه به نقشه MS Sloane 5232, fol.425 می‌توان جای هر باغ را هم شناخت، زیرا در این نقشه، نام هر باغ را بر روی آن نوشته‌اند. ولی در طرح برگه ۴۲۵ مجموعه اسلون شماره ۵۲۳۲، جانتایی هر باغ به علت درج نام بر روی آنها، میسر است. با کمک اطلاعات ارزشمند جابری در *تاریخ اصفهان و ری*، می‌توان مطالعات جامع‌تری درباره توسعه این قسمت از بافت شهری انجام داد.

۳۴. برای مشاهده تصویر این کوشک، نك:

Frederick Sarre, *Denkmaler presischer Baukunst* (Berlin, 1910), pl. 70.

بنا به نوشته شیخ جابری در *تاریخ اصفهان و ری*، ص ۲۵۳، این عمارت را بانوی عظمی، خواهر ظل‌السلطان، بران کرد.

35. Ms Sloane 5232, fol.39.

36. Ms Sloane 2910, fol.102.

به نوشته جابری در *تاریخ اصفهان و ری*، ص ۳۵۵، این باغ را که مساحتش ششصد ذرع بود، به شخصی به نام میرزا احسان‌الدوله واگذار کردند و کارخانه‌های آلمانی در آنجا برپا شد.

۳۷. دو نقشه کمیفر که دورنما به سمت شمال و جنوب چهارباغ را نشان می‌دهد:

Ms Sloane 5232, fol.39.

38. Cornelis de Bruin, *Voyage de Corneille le Brun par la Mascovie en Perse et aux Indes Orientales*.

۳۹. با مقایسه پلان کمیفر و پلان باسکال کوست از چهارباغ، می‌توان تغییرات را طی فاصله ۱۵۰ ساله بین دو سیاح مشخص کرد. کوست پلانی موضعی با جزئیات و مقطع این گردشگاه را در محدوده مدرسه مادرشاه نیز ارائه کرده است.

40. MS Sloane 2910, fol.91.

نسخه خطی‌اش در موزه بریتانیا به این نام نگهدار می‌شود: "Miscellanea de rebus asiaticis e mss Kaempfer."

41. Ms Sloan, 2910 fol. 86v.

42. MS Sloane 2910, fol.92.

این باغ که به امین‌التجار واگذار شده بود، محوطه‌ای به مساحت ۳۰۰۰۰ ذرع داشت. جابری، *تاریخ اصفهان و ری*، ص ۳۵۷.

Arthur Upham Pope, "A Sasanian Garden palace."

72. Eugenio Galdieri, "Two Building Phases of the Time of Shah Abbas I in the Maydane-i Shah of Isfahan."

73. MS Sloane 5234, fol. 9.

۷۴. نك: پلان باغ جهان‌نمای شیراز در: آریانیور، پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران، ص ۲۲۵.

75. Ms Sloane 2910, fol. 104v.

۷۶. نویسنده حجره‌های زاویه را «گوشواره» خوانده است؛ در حالی که گوشواره به معنای طاق کنج است، و «گوشوار» صرفاً بر حجره‌های زاویه در طبقه بالا دلالت می‌کند.

77. C. Grey, ed., "The Travels of a Merchant in Persia."

۷۸. واژه گلدسته برای مناره‌های چندوجهی نیز به کار می‌رود.

۷۹. «پرواره» به معنای خانهای است که بر بالای خانهای دیگر ساخته باشند و اطراف آن باز باشد. یا تخته‌هایی که سقف‌خانه را بدان پوشانند. — م.

80. MS Sloane 2910, fol. 106v.

۸۱. «خرگاه» یعنی کوشک خیمه‌ای.

82. "Ita dicti a ejus dommuncula intentoris formam structi."

57. Pietro della Valle, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Cod. Ottob. Lat. 3382, fol. 284.

58. Raphael du Mans, *Description persis*: "Il font encor des grands tâlars, qui sont les lambris de plafond de menuiserie par petits compartimens fort bien travaillés, le tout soutenu par de grandes colonnes ou piliers do bois à pans, faits avec le rahot d'une egale grosseur; il n'y a point de différence de la hase du tronc et de l'entablement, sinon qu'a ce dernier lis atachent diverses pieces de lattes en forme de moulures et corniches, qui debursient faire un sixième ordre de colonnes... dans le milieu du ce terrain est d'ordinaire un bassin d'eau, hause, fait de marbre blanc."

59. "Knowing the Building and Its Design", Indian Office Library, Bihl. Sloane 4095, fol. 7Aa, "Dar dānistān-i imārat va tarh-i ān".

۶۰. نك: تصویر آن در:

Pascal Coste, *Monuments modernes de la Perse*.

61. Ms Sloane 2923, fol. 97.

62. Ruy Gonzales de Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406*.

63. George Perrot and Charles Chipiez, *History of Art in Persia*.

۶۴. مورخ یونانی (ح ۲۰۰-۱۸۰ ق م) که کتابی مفصل و معروف در تاریخ روم نوشته است. — و.

65. Pietro della Valle, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Cod. Ottob lat. 3384, fol. 6.

۶۶. این گونه شیوه‌ای تکامل یافته از تخت‌نشین یا چهارطاق ساسانی را تداعی می‌کند که پلانی چهارگوشه دارد و سقف آنها بر جرزهای گوشه‌ها استوار است.

۶۷. «بالاخانه» در لغت به معنای خانه فوقانی است که قطعاً ریشه‌ی واژه balcony است. غرفه‌ی علیا، اتاق پلانی یا پرواره، پرواره، اتاق تابستانی یا غرفه‌ی بالای خانه از مترادفهای آن است. بالاخانه در معنای وسیع‌تر، هر فضای باز روی طبقه همکف است، مانند فضایی که در طبقه‌ی بالای خانه‌های سواحل دریای خزر است. پیپترو دلاواله چنین توضیحاتی می‌دهد: «اتاقی کوچک، یا بهتر بگویم مهتابی‌ای را که از هر سو باز است و برابر قامت یک انسان بالاتر از طبقه همکف ساخته می‌شود، به‌طوری که برای رسیدن به آن باید از پلکان استفاده کرد و مسقف نیز است، در اینجا بالاخانه می‌خوانند. {...} در تابستان از آن برای پذیرایی مهمان استفاده می‌کنند و مکانی خنک هم برای خوابیدن است.»

Pietro Della Valle, Cod. Ottob. Lat., 3382, fol. 275v.

68. Pietro Della Valle, Cod. Ottob. Lat., 3382, fol. 262:

«در باغی در {...} تاج‌آباد، اتاقکی هست که از نظر سازه و مشخصات با ورودی خانه شاهی در اصفهان که قبلاً تشریح کردم یکسان است؛ به‌جز اینکه اندکی کوچک‌تر است و از نظر زیبایی و مخارج نیز به پای آنچه‌ی رسد. در اینجا باید مؤکداً بگویم که همه‌ی خانه‌های شاهی‌ای را که تا به حال دیده‌ام را مطابق یک الگو ساخته و آراسته‌اند.»

۶۹. ارنست هولتسر، ایران در ۱۱۳ سال پیش.

۷۰. این کتاب اخیراً به صورتی کامل‌تر با این مشخصات به چاپ رسیده است:

فریبا فرزام (و.ب.) هزار جمله زندگی، تصویرهای ارنست هولتسر از عهد ناصر، تهران، مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۲. — و.

۷۱. بوب معتقد است که پیش‌نمونه‌ی چنین ساختمانهایی به دوره باستان می‌رسد؛ مثلاً در سینی‌ای متعلق به دوره ساسانی، نقش چنین بنایی حک شده است. نك: